

บทที่ ๓

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในพุทธศาสนาเถรวาท

ศึกษาหลักธรรมในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในฉวีโสธนสูตร นั้นเป็นที่ปรากฏในพุทธศาสนา เป็นหลักการตรวจสอบความเป็นพระอรหันต์ซึ่งทำให้บุคคลมีความบริสุทธิ์หลุดพ้นจากความทุกข์ บรรลุนิพพานให้แจ้งได้แล้วจริงหรือไม่ ซึ่งในบทนี้ มีประเด็นที่ผู้วิจัยได้ศึกษามาดังนี้

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ ความสำคัญของการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๓ หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๔ วิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๕ วิปัสสนาภูมิ ๖
- ๓.๖ อานิสงส์การเจริญวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๗ สรุป

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

คำว่า “ภาวนา” แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมีคือเสพคุ้น ได้แก่งทำกุศลธรรมทั้งหลาย ให้เจริญแห่งชน

ภาวนา การเจริญมี ๔ อย่าง คือ

๑. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน
๒. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน
๓. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่า นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป
๔. ชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่า ปฏิบัติเนื่อง ๆ^๑

กายภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง^๒

จิตตภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ^๓

^๑ ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒/๓๐๗., ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/-/๔๐๑.

ในปรหมัตตโชติกะ^๓ คำว่า วิปัสสนาภาวนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

ธรรมชาติใด ย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณ เป็นต้น โดยความเป็นนามรูป ที่พิเศษนอกออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อัถลบัญญัติเสียสิ้น และย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณ เป็นต้น โดยอาการเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุกะ ที่พิเศษนอกออกไปจากนิจสสัญญาวิปลาส สุขสสัญญาวิปลาส อัถตสสัญญาวิปลาส สุขสสัญญาวิปลาสเสีย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศล มหาภิรียา

เมื่อกล่าวถึงหลักธรรมในทางปฏิบัติ คำว่า วิปัสสนาภาวนา จะพบความหมายในตัว คือ วิปัสสนา ได้แก่ พระไตรลักษณ์ ภาวนา ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ จึงได้ความหมายว่า การเจริญสติปัฏฐานเพื่อให้รู้แจ้งพระไตรลักษณ์

คำว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในสภาวะของความเป็นจริงของสรรพสิ่งโดยการเอารูปนามเป็นอารมณ์ พิจารณารูปนามให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน วางจากความยึดมั่นในบัญญัติทั้งปวง^๔

จากการวิเคราะห์ศัพท์ วิปัสสนา หมายถึงปัญญาที่พิจารณาเห็นแจ้งรูปนามเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งได้แก่ภาวนามยปัญญา มี อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น และหมายถึง ปัญญาที่เห็นแจ้ง รู้ละเอียด รู้อย่างพิเศษ รู้ชัดว่าสังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนทำให้เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด สามารถดับ ทำลาย และสลัดทิ้งกิเลสให้หมดสิ้นไปได้ เกิดเป็นความเห็นที่ถูกต้องไม่หลงมกมาย^๕

คำว่า วิปัสสนา และคำว่า ภาวนา เมื่อรวมกันแล้ว สำเร็จรูปเป็นวิปัสสนาภาวนาเป็นรูปศัพท์ใหม่ได้ความหมายใหม่ที่ใจความและรูปศัพท์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมิได้แยกกันแปลทีละศัพท์ทีละความหมายดังนี้ว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมในศีล สมาธิ ปัญญาให้บริสุทธิ์

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/-/๔๐๑.

^๔ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรหมัตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณิ,** พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: วิ อินเตอร์ พรินท์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๗.

^๕ พระมหารุ่งเรือง รุกขิตธมโม (ปะมะชะ), “ผลการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน : ศึกษากรณีเยาวชนผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต,** (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๑๗๙.

^๖ พระครูวินัยธรรมเกียรติ จานุดตโร, “ศึกษานามรูปปริจเฉทญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต,** (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑.

หมดจด ตามความหมายของพระพุทธศาสนา คือ ความพ้นทุกข์ในวัฏสงสาร หรือ แปลว่า “การเจริญวิปัสสนาภาวนา”^๗

สติปัฏฐาน คือ หลักการที่ขบวนการปฏิบัติร่วมกันแห่งชั้น ๕ ดำเนินไปโดยเน้นให้เกิดการปฏิบัติการแห่งส่วนหนึ่งในสังขารชั้น ที่เรียกว่าสติ โดยการกำหนดพิจารณาใน ๔ หน้าที่ ตัวอย่างเช่น บุคคลที่กำลังปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ช่วงเวลาหนึ่งบุคคลนี้ระลึกชัดว่า ขณะใดเป็นลมหายใจเข้า ขณะใดเป็นลมหายใจออก^๘

สติปัฏฐาน เป็นคำรวม มาจาก ๒ คำ คือ สติ+ปฏฐาน ท่านแปลและอธิบายกันไว้หลายอย่าง ว่าตั้งสติไว้เป็นประธานบ้าง ตั้งสติไว้เป็นเบื้องหน้าบ้าง และในคัมภีร์อรรถกถาก็มีอธิบายเป็นหลายนัย เช่น อธิบาย “สติปัฏฐาน” ว่าเป็นที่ตั้งอยู่ของสติบ้าง ว่าที่ตั้งเป็นประธานของสติบ้าง ว่าการตั้งไว้ด้วยสติบ้าง ว่าสติตั้งไว้ก่อนบ้าง และว่าสติเข้าไปตั้งอยู่บ้าง

ในคัมภีร์ฎีกา สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง การตั้งสติไว้เป็นประธาน การตั้งสติไว้เบื้องหน้า การตั้งมั่นแห่งสติ สติที่เข้าไปตั้งมั่น หมายถึง การที่สติแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ มีสติเข้าจดจ้องกำกับทุกขณะ โดยถือว่าไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และไม่ใช่อัตน เพื่อให้งดจ้องอยู่กับอารมณ์ฐานกาย เวทนา จิต และธรรม ในหมวดนิรโรค โภชณงค์ เป็นวิปัสสนาภาวนาล้วน ๆ อารมณ์นอกนั้นเป็นได้ทั้งสมณะและวิปัสสนาภาวนา^๙

ในปรมัตถทีปนี สติปัฏฐาน หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่นในอารมณ์มีกองรูปเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ เป็น อวชาธนบุรพบท กัมมธารยสมาส ว่า สติ เอว ปฏฐานํ สติปัฏฐานํ หมายถึงสติโดยทั่วไป สติปัฏฐาน ศัพท์ มักปรากฏในฐานะ ๒ ประการ คือธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่น หมายถึงสติ (สติ เอว ปฏฐานํ สติปัฏฐานํ) และที่ตั้งของสติ หมายถึงอารมณ์ ๔ มีกองรูปเป็นต้น (สตียา ปฏฐานํ สติปัฏฐานํ)^{๑๐}

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๔.

^๘ นายนันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๑.

^๙ มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคบาสิและอภิธัมมัตถวินิฎฎิกา, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๔-๑๒.

^{๑๐} พระญาณธชะ, ปรมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหะ, พระคันธสาราภังค์ แปล, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เฟลท, ๒๕๔๖), หน้า ๖๖๐.

ในปรกณวิเสส ให้ความหมายว่า สติแล่นไปตั้งอยู่ในอารมณ์กาย เวทนา จิต ธรรม โดยอาการว่าไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เพื่อทำกิจให้สำเร็จด้วยการละเสียซึ่ง ความสำคัญ ว่างาม ว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข ว่ามีตัวตน^{๑๑}

ในทางอภิธรรมกล่าวถึงลักษณะที่ติดของสติเจตสิก^{๑๒} ๔ ประการ คือ

- ๑) มีความระลึกได้ในอารมณ์เนื่อง ๆ คือมีความไม่ประมาทเป็นลักษณะ
- ๒) มีการไม่หลงลืมเป็นกิจ
- ๓) มีการรักษาอารมณ์เป็นผล
- ๔) มีการจำได้แม่นยำเป็นเหตุใกล้

เมื่อตรวจสอบหลักความหมายในทางไวยากรณ์บาลีจึงรู้ว่าสติปัญฐานมาจากธาตุ วิภัตติ ปัจจัย และวิเคราะห์ต่าง ๆ มากมายดังจะนำมาเสนอเพื่อเป็นแนวทางเฉพาะที่เกี่ยวกับการ เจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัญฐานในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย ดังนี้

คำว่า สติ มาจาก สร ธาตุในความหมายว่าคิด, ระลึก ลง อ ปัจจัยประจําหมวดธาตุ ลง ตี ปัจจัย ในนามกิตก์ ลง สี ปฐมวิภัตติ สำเร็จรูปเป็น สติ มีรูปวิเคราะห์และความหมาย ๓ ประการ ดังนี้

- ๑) สรติ จินเตตติ สติ (กิริยาที่ระลึกได้)
- ๒) สรติ เอตยาติ สติ (ธรรมชาติเป็นเหตุให้ระลึกได้)
- ๓) ปมาทํ สรติ หีสติติ สติ (ธรรมชาติผู้เบียดเบียนความประมาท)^{๑๓} สร ธาตุในความหมายว่าเบียดเบียน อ ปัจจัย, ลบ ร ที่สุดธาตุ

คำว่า ปญฺฐาน มาจาก อุปสรรค ธาตุ วิภัตติ ปัจจัย วิเคราะห์ และความหมาย ดังนี้

ป เป็นอุปสรรค คือ บทหน้าแปลว่า ทัว ข้างหน้า ก่อน ออก จา ธาตุในความหมายว่า ตั้งอยู่^{๑๔} ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อน ลง สี ปฐมวิภัตติในนปุงสกลิงค์

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๑๐๙.

^{๑๒} ขุนสรพพิโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะที่ติดของสติเจตสิก**, (กรุงเทพมหานคร: คัลเลอร์โฟร์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๐.

^{๑๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙.ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, ชุด ศัพท์วิเคราะห์**, เล่ม ๒, (ม.ป.ท.), หน้า ๖๕๕.

^{๑๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙.ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, ชุด ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๒๓๗

สำเร็จรูปเป็น ปฏุชาน มีรูปวิเคราะหว่า ปติภูชาติ เอตถาติ ปฏุชาน แปลว่า ที่เป็นที่ตั้ง, การตั้ง, การตั้งมั่น^{๑๕}

คำว่า สติปฏุชาน มีรูปวิเคราะหว่า สติยา กรณญตาย ปฏุชาน ปฏุชเปตพพิ สติปฏุชาน (อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งสติ) สติ + ปฏุชาน แปลว่า สติปฏุชาน, ที่ตั้งแห่งสติ, การตั้งสติ, อารมณ์เป็นที่ตั้งสติ^{๑๖}

ด้วยเหตุนี้ สติปฏุชาน จึงหมายถึง ที่ตั้งแห่งสติ, อารมณ์เป็นที่ตั้งสติ, การตั้งมั่นซึ่งสติ, การตั้งมั่นแห่งสติ, ความตั้งสติ ฯลฯ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติปรากฏ^{๑๗}

คำว่า สติปฏุชาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑) ที่ตั้งของสติ หมายถึงอารมณ์ของสติ ๔ ได้แก่กาย เวทนา จิต ธรรม ตามนัยนี้ ปฏุชาน แปลว่าที่ตั้ง ลง ยุ ปัจจัยในอิทธิกณสาธนะ มีรูปวิเคราะหว่า ปติภูชาติ เอตถาติ ปฏุชาน, สติยา ปฏุชาน สติปฏุชาน (สติปฏุชาน คือ ที่ตั้งของสติ)

๒) สภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ หมายถึง การลวงความยินดียินร้ายตามนัยนี้ ปฏุชาน แปลว่าสภาวะที่พึงตั้งไว้ ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะหว่า ปฏุชเปตพพพิ ปฏุชาน, สติยา ปฏุชาน สติปฏุชาน (สติปฏุชาน คือสภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ)

๓) สติที่เข้าไปตั้งไว้ หรือ สติที่ตั้งมั่น ตามนัยนี้ ปฏุชาน แปลว่าเข้าไปตั้งไว้ หรือตั้งไว้มั่น ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะหว่า ปฏุชาติติ ปฏุชาน, สติเยว ปฏุชาน สติปฏุชาน (สติปฏุชาน คือสติเข้าไปตั้งไว้ หรือสติที่ตั้งไว้มั่น) อุปสรรค คือ ป ตามนัยนี้ใช้ในความหมายว่า เข้าไป, เล่นไป, ยิง, มั่นคง^{๑๘}

สติปฏุชาน คือสติที่เข้าไปตั้งไว้ หรือสติที่ตั้งไว้มั่น โดยจำแนกตามอารมณ์ ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งเป็นทางเดียว ที่มีเป้าประสงค์เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อลวงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน

สรุป การฝึกฝนอบรมสติปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในสภาวะความเป็นจริงของสรรพสิ่ง โดยการกำหนดรูปนามเป็นอารมณ์ พิจารณารูปนามให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๗.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, หน้า ๖๕๕.

^{๑๗} พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร: ร้านเรืองปัญญา, ๒๕๔๐), หน้า ๖๙๕.

^{๑๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปฏุชานสูตรทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๒๔.

เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ว้างจากความยึดมั่นในบัญญัติทั้งปวง ผู้หวังความสิ้นทุกข์ ต้องทำตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น เพราะเป็นทางสายเอกสายเดียว

๓.๒ ความสำคัญของการเจริญวิปัสสนาภาวนา

มหาสติปัฏฐานสูตร ประกอบด้วย องค์กรรมฐาน ๒๑ ข้อย่อย ได้แก่ทางกาย ๑๔ ทางเวทนา ๑ ทางจิต ๑ และทางธรรม ๕ ในหมวดอานาปานะ หมวดปฏิกูลเป็นอารมณ์สมถะ วิปัสสนา หมวดนวสีวลิกาเป็นสมถะ หมวดอิริยาบถ สัมปชัญญะ ธาตุมนสิการ เวทนา จิต และธรรมเป็นวิปัสสนา ในคัมภีร์ฎีกา หมวดนิรวณ โภชณคเป็นวิปัสสนานอกนั้นเป็นได้ทั้งสมถะและวิปัสสนา^{๑๙}

พระผู้มีพระภาคทรงยกหัวข้อการบรรยายขึ้น เป็นหลักอุทเทสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม (อริยมรรค) เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ” สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติสัมปชัญญะเพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรมเพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกให้ได้โดยแยกพิจารณาเป็น ๔ ประการ^{๒๐} คือ

๑. การพิจารณาเห็นกายในกาย
๒. การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย
๓. การพิจารณาเห็นจิตในจิต
๔. การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย

หัวข้อในการศึกษาแบ่งออกเป็น ๔ ข้อ คือ

๑. การพิจารณาเห็นกายในกายแบ่งออกเป็น ๖ หมวด คือ
 - ๑) พิจารณาลมหายใจเข้าลมหายใจออก
 - ๒) พิจารณาอิริยาบถ คือ พิจารณาการเดิน ยืน นั่ง นอน
 - ๓) พิจารณาสัมปชัญญะ คือ พิจารณาความรู้สึกตัวในการเคลื่อนไหว
 - ๔) พิจารณาสีปฏิกูล คือ พิจารณาอาการ ๓๒ ในกายของตน
 - ๕) พิจารณาธาตุ คือ พิจารณา ดิน น้ำ ไฟ ลม ในกายของตน
 - ๖) พิจารณาซากศพ ซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ กันถึง ๙ ลักษณะ

^{๑๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคบาติและอภิธัมมัตถวิภาวินิฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๔.

^{๒๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๒/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

๒. การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายในตัวเองแบ่งเป็น ๙ ประการ^{๒๑} คือ

- ๑) เมื่อเสวยสุขเวทนามีสุขที่รู้ชัดเวทนานั้น
- ๒) เมื่อเสวยทุกข์เวทนามีทุกข์ที่รู้ชัดเวทนานั้น
- ๓) เมื่อเสวยยอกขมสุขเวทนามีสุขที่รู้ชัดเวทนานั้น
- ๔) เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิสที่รู้ชัดเวทนานั้น
- ๕) เมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสที่รู้ชัดเวทนานั้น
- ๖) เมื่อเสวยทุกข์เวทนามีอามิสที่รู้ชัดเวทนานั้น
- ๗) เมื่อเสวยทุกข์เวทนาไม่มีอามิสที่รู้ชัดเวทนานั้น
- ๘) เมื่อเสวยยอกขมสุขเวทนามีอามิสที่รู้ชัดเวทนานั้น
- ๙) เมื่อเสวยยอกขมสุขเวทนาไม่มีอามิสที่รู้ชัดเวทนานั้น

๓. การพิจารณาเห็นจิตในจิต แบ่งเป็น ๑๐ ประการ ตามสภาวะของจิตเช่น
จิตมีราคะก็รู้ชัดว่าจิตมีราคะ จิตปราศจากราคะก็รู้ชัดว่าจิตปราศจากราคะ

๔. การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายแบ่งเป็น ๕ หมวด คือ

- ๑) หมวดนิรวณ
- ๒) หมวดขันธ
- ๓) หมวดอายตนะ
- ๔) หมวดโพชฌงค์
- ๕) หมวดสังขะ

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐานไว้ในตอนท้ายของพระสูตร
นี้ว่าบุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ แม้เพียง ๗ วันเป็นอย่างน้อยก็หวังได้ว่าจะมีผลใน
ปัจจุบันอย่างใดอย่างหนึ่งในจำนวนผล ๒ อย่าง คือ

๑. จะได้บรรลุอรหัตตผล
๒. ถ้ายังมีอุปาทิเหลืออยู่จะบรรลุอนาคามีผล

ดังนั้น มหาสติปัฏฐานสูตรที่ปรากฏในมัชฌิมนิกายนี้ มีข้อความเหมือนกับมหาสติปัฏ
ฐานสูตรในทีฆนิกายมหารรค แต่อรรถกถาได้ตั้งชื่อสูตรให้ต่างกันไปกล่าวคือเรียกชื่อสูตรนี้ใน
มัชฌิมนิกายว่า สติปัฏฐานสูตร และเรียกชื่อสูตรในทีฆนิกายว่า มหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๒}

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวงศ์
, หน้า ๒๓๒.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑

อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา นักปฏิบัติพึงเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดรู้รูปนามปรมาณูเท่านั้นที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะนั้น ๆ ตามความเป็นจริง^{๒๓}

อนึ่ง แม้ว่าอารมณ์ของวิปัสสนาจะเป็นได้ทั้งอารมณ์ภายในและภายนอกดังข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๔} แต่นักปฏิบัติควรเริ่มจากการกำหนดรู้อารมณ์ภายในคือรูปนามที่อยู่ในร่างกายที่ยาวไม่เกินวา หนาเพียงคืบ กว้างเพียงศอก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วก็จะสามารถรับรู้อารมณ์ภายนอกได้เอง วิธีนี้เป็นวิธีปฏิบัติของสาวกทั้งหลาย ดังปรากฏในฎีกาของอนุปทสูตรที่อธิบายเรื่องของพระโมคคัลลานเถระผู้กำหนดรู้สภาวะธรรมบางส่วนแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์มีข้อความดังนี้

องค์คุณของวิปัสสนาภาวนา การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อทำลายอภิชฌา (ความยินดี) และโทมนัส (ความยินร้าย) นั้น ในเวลาปฏิบัติ ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว^{๒๕} แต่ต้องมีธรรมข้ออื่นๆ ควบอยู่ด้วย ธรรมที่ไม่บ่งถึงไว้ก็คือสมาธิ ซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อน ๆ พอใช้สำหรับการนี้ ส่วนธรรมที่ระบุไว้ด้วยได้แก่องค์ของวิปัสสนา ๓ ประการ คือ อาตปปี มีความเพียรสัมปชาโน มีสัมปชัญญะ และสติมา มีสติ

อาตปปี แปลว่า มีความเพียรเพากิเลส^{๒๖} คือ มีความเพียรชอบที่เรียกว่าสัมมปปธาน ๔ คือ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อทำอกุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า ทุกขณะที่นักปฏิบัติเจริญสติระลึกสภาวะธรรมปัจจุบัน ได้ชื่อว่าสังสมสติสมาธิ และปัญญาให้เพิ่มพูนมากขึ้น

สัมปชาโน แปลว่า มีปัญญาหยั่งเห็น หมายความว่า หยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง คือเห็นลักษณะเฉพาะตัวของรูปนาม^{๒๗} และลักษณะทั่วไปของรูปนาม (ความเป็นไตรลักษณ์)

สติมา แปลว่า มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงหลับสนิท การเจริญสติมีประโยชน์คือทำให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิเพื่อการพัฒนาปัญญา^{๒๘}

^{๒๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ ป.ธ.๙) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, (นนทบุรี: บริษัท ไทยร่มเกล้า จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๐.

^{๒๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๔/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๓๐.

^{๒๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**, หน้า ๓๐.

^{๒๗} พระโสภณมหาเถระ, **มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**, หน้า ๓๑.

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องมีองค์ประกอบสำคัญ คือ ให้ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ^{๒๙} ระลึกไปตามฐานที่ตั้งทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม อย่างต่อเนื่องตั้งแต่ต้นจนถึงหลัก ดังหลักฐานที่ปรากฏใน สาริปุตตสูตร^{๓๐} พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวไปในแดนบิดาของตนอันเป็นโคจรเถิด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพวกเธอเที่ยวไปในแดนบิดาของตนอันเป็นโคจร มารก็จักไม่ได้ช่องไม่ได้อารมณ์ ภิกษุทั้งหลาย แดนบิดาของตนอันเป็นโคจรเป็นอย่างไรคือสติปัฏฐาน ๔

วิปัสสนา คือ การปฏิบัติเพื่อให้เกิด ปัญญารู้แจ้งในรูปนาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ องค์ธรรมของวิปัสสนาภาวนา คือ ปัญญาเจตสิกธรรม สามารถเกิดขึ้นได้โดยอารมณ์ของวิปัสสนา คือ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ อริยสัจ ๔ กล่าวโดยสังเขปคือ รูป นาม สภาวะของ รูป หมายถึง สภาวะที่ต้องแตกสลาย เมื่อกระทบกับ วิโรธปัจจัย ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ได้ ในขั้น ๕ รูปทั้งหมดจัดเป็นรูปสภาวะของนาม หมายถึง สภาวะที่เข้าไปรับรู้อารมณ์ ในขั้น ๕ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จัดเป็นนาม ในการปฏิบัติวิปัสสนาโดยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้สติไปตั้งมั่นในกาย เรียกว่า กายานุปัสสนา กายานุปัสสนา จัดเป็น รูป เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา จัดเป็น นาม ธรรมานุปัสสนา เป็นได้ทั้ง รูปและนาม^{๓๑} และการเจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมละนิรวณได้อีกด้วย

นิรวณเป็นเรื่องล้าลึก แต่ก็เป็นเรื่องศึกษาเข้าใจได้ คือ ข้อปฏิบัติที่เป็นคู่ปรับกัน ได้แก่ องค์ ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ส่วนหลักธรรมที่เป็นกำลังสนับสนุนหรือเป็นเครื่องมือเพื่อเอาชนะนิรวณ คือ พละธรรม ๕ ประการ ศรัทธา ความเชื่อ วิริยะ ความเพียร สติ ความระลึกได้ สมาธิ ความตั้งใจมั่น และปัญญา ความรอบรู้^{๓๒}

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๓.

^{๒๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๐/๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕.

^{๓๐} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๖/๔๐๔, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๖/๕๗๓.

^{๓๑} พระทะนงศักดิ์ ปภาโต (ปิยะสุข), “รูปนามตามที่ปรากฏในไตรลักษณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

^{๓๒} พระมหาวชิรากร วชิรญาณเมธี, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องนิรวณในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘) บทคัดย่อ.

สรุป การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันมีอาตาปี สัมปชาโนสติมา เป็นองค์คุณที่จะทำให้เห็นสภาวะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏตามความเป็นจริง ย่อมสามารถกำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกได้ นี่คือน้องค์คุณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๓.๓ หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา

หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ว่าด้วยการพิจารณา กำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางกาย คือ เอาสติไปตั้งไว้ที่กายในอิริยาบถต่าง ๆ ตรงกับพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรับรองเป็นภาษาบาลีไว้ว่า “กาเย กายานุปสฺสี วิหริติ อาตาปี สัมปชาโนสติมา” ตามกำหนดรู้อาการของกายอย่างหนึ่งในบรรดาอาการที่ปรากฏอยู่ ได้แก่ การตามรู้ลมหายใจ การตามรู้อิริยาบถใหญ่ทั้งสี่คือ ยืน เดิน นั่ง และนอน การตามรู้อิริยาบถย่อยต่าง ๆ เช่น การเหยียด การคู้ การเหลียว การแล การเคลื่อน การก้ม การหัน เป็นต้น รวมถึงอิริยาบถต่าง ๆ ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการเดิน ยืน นั่ง นอน เหยียด คู้ เป็นต้น^{๓๓}

พิจารณาให้เห็นจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกได้”

โดยการมีสติตามรู้ ๑๖ ประการ^{๓๔} คือ

- ๑) เมื่อจิตมีราคะเกิดขึ้น ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีราคะ
- ๒) เมื่อจิตปราศจากราคะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากราคะ
- ๓) เมื่อจิตมีโทสะเกิดขึ้น ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีโทสะ
- ๔) เมื่อจิตปราศจากโทสะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโทสะ
- ๕) เมื่อจิตมีโมหะเกิดขึ้น ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีโมหะ
- ๖) เมื่อจิตปราศจากโมหะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโมหะ
- ๗) เมื่อจิตหดหู่และท้อถอย ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตหดหู่ และท้อถอย
- ๘) เมื่อจิตฟุ้งซ่าน ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน
- ๙) เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตเป็นมหัคคตะ
- ๑๐) เมื่อจิตไม่เป็นมหัคคตะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
- ๑๑) เมื่อจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า

^{๓๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๓๔} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๗๒.

- ๑๒) เมื่อจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
- ๑๓) เมื่อจิตสงบแล้ว (สมาhitจิต) ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตสงบ
- ๑๔) เมื่อจิตไม่สงบ (อสมาhitจิต) ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตไม่สงบ
- ๑๕) เมื่อจิตพ้นจากกิเลสแล้ว (วิมุตตจิต) ให้กำหนดรู้ว่า จิตพ้นจากกิเลส
- ๑๖) เมื่อจิตไม่พ้นจากกิเลส (อวิมุตตจิต) ให้กำหนดรู้ว่า จิตไม่พ้นจากกิเลส

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ความหมาย คำบาลีว่า “ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี” แปลว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คำว่า ธรรม คำแรกหมายถึง สภาพทรงไว้ หมายถึง ทรงไว้ซึ่งภาวะของตน ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน^{๓๕} ธรรม คำหลังหมายถึง หมวดกุศลธรรมหรือ อกุศลธรรมที่เกิดกับใจ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมโดยมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

คำว่า “ธรรม” หรือ “ธัมมารมณ” แปลว่า อารมณ์ที่เกิดกับใจ หมายถึง การพิจารณาในขณะนั้น ๆ ว่า มีธรรมอะไรเกิดขึ้นในจิตของตน ก็รู้ชัดในธรรมนั้น ๆ ธรรมที่ต้องพิจารณาในการเจริญวิปัสสนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตรจำแนกออกเป็น ๕ หมวด ดังนี้

- ๑) นิเวธนูปพะพพะ หมวดนิเวธ
- ๒) ชันธูปพะพพะ หมวดขันธ
- ๓) อายตณูปพะพพะ หมวดอายตนะ
- ๔) โพชนังคูปพะพพะ หมวดโพชนงค์
- ๕) อริยสัจจูปพะพพะ หมวดอริยสัจ

สรุป หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ว่าด้วยการพิจารณากำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางกาย เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ว่าด้วยการพิจารณากำหนดรู้เวทนา จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ว่าด้วยการพิจารณากำหนดรู้จิต ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ว่าด้วยการพิจารณากำหนดรู้ธรรมซึ่งจะต้องไม่ใช้การคิดนึก แต่เป็นการเห็นธรรม ซึ่งเป็นภาวนามยปัญญา

๓.๔ วิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การกำหนดรู้กอรूप ในขณะเดิน นักปฏิบัติพึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะเคลื่อนไหวทุกอย่าง ก้าว ด้วยการกำหนดว่า “เดินหนอ ๆ” หรือ “ย่างหนอ ๆ” หรือ “ยกหนอ ย่างหนอ เหยียบ

^{๓๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๒/๒๕๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖.

หนอ” เมื่อสมาธิแก่กล้ามากขึ้น นักปฏิบัติจะสามารถรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินได้อีกด้วยโดยรู้ว่า จิตที่ต้องการเดินจะเกิดขึ้นก่อน แล้วจึงเกิดอาการเคลื่อนไหวต่อมา^{๓๖} มีสาธกในเรื่องนี้ว่า

“เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า จิตที่คิดนึกว่าจะเดินเกิดขึ้น จิตนั้นย่อมยังธาตุสมให้เกิดขึ้น ธาตุสมย่อมยังวิญญูติรูปให้เกิดขึ้นการเคลื่อนไหวข้างหน้าของร่างกายทั้งหมด ด้วยการขับเคลื่อนของ ธาตุสมที่จิตกระทำขึ้น เรียกว่า การเดิน”

นักปฏิบัติผู้ตามรู้สภาวะเดินในปัจจุบันขณะย่อมจะมีสติและปัญญาแตกต่างจากการรับรู้ของคนทั่วไป กล่าวคือ เขาย่อมรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินก่อนโดยกำหนดว่า “อยากเดินหนอ” แล้วสามารถตามรู้สภาวะเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด เขารู้ว่าสภาวะเคลื่อนไหวเกิดขึ้นจากจิตที่สั่งให้เคลื่อนไหว และสภาวะเคลื่อนไหวนั้นก็มีความขาดช่วงในระยะที่ยก ย่าง และเหยียบ ไม่ปะปนกัน หลังจากนั้นก็จะยังเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะเคลื่อนไหวโดยละเอียด นักปฏิบัติผู้เกิดสภาวะธรรมอย่างนี้ย่อมจะเข้าใจว่าไม่มีตัวเรา ของเรา ซึ่งเป็นผู้เดิน มีเพียงจิตที่สั่งงานและกลุ่มรูปที่เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง มีสภาพไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และไม่ใช่ตัวตนที่ผู้ใดอาจบังคับบัญชาได้ เขาย่อมเพิกถอนความเห็นผิดว่ามีบุคคล ตัวตน เป็นเรา ของเรา และละความยึดมั่นในตัวตน พระพุทธองค์ตรัสวิธีเจริญสติในหมวดสัมปชัญญะ ว่า “ปุณ จปรี ภิกขเว ภิกขุ อภิกกนเต ปฏิกกนเต สมปนทานการี โหติ.”^{๓๗} “ภิกษุทั้งหลายข้อปฏิบัติอีกอย่าง คือภิกษุยอมทำความรู้สึกตัวในการก้าวในการถอย”^{๓๘}

ในขณะก้าวหรือถอย พึงตามรู้สภาวะก้าวหรือถอย บริกรรมว่า “ก้าวหนอ” “เดินหนอ” “ย่างหนอ” หรือ “ถอยหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าวหรือถอย พร้อมทั้งสภาวะก้าวหรือถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหวอย่างชัดเจน ปราศจากตัวตน เรา ของเรา

ผู้ที่เจริญสมถภาวนาพึงระลึกถึงกรรมฐานของตนมีกสิณนิมิตเป็นต้นอยู่เสมอ แม้เมื่อต้องการจะดูสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ต้องใส่ใจต่อกสิณนิมิตเป็นต้นนั้น เหมือนแม่เฝ้ามองดูลูกน้อยกินนมอยู่ ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาพึงระลึกถึงสภาวะธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบัน การตามรู้ในขณะแลและเหลียวนี้มีหลายอย่างตามสมควร คือ

เมื่อรับรู้จิตที่ต้องการจะดู พึงกำหนดจิตนั้นว่า “อยากดูหนอ”

^{๓๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, **วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปลโม, ป.ธ.๙) ตรวจชำระ, พระคันธธราภวังค์ แปลและเรียบเรียง, (นนทบุรี: ไทยร่มเกล้า, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓๑.

^{๓๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๙/๗๙.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๙/๑๐๕.

เมื่อรับรู้การลืมตา ฟังกำหนดว่า “เปิดหนอ”

เมื่อกลอกตา ฟังกำหนดว่า “เคลื่อนหนอ”

เมื่อเลื่อนไหวใบหน้าหรือคอ ฟังกำหนดว่า “เคลื่อนหนอ”

เมื่อเห็นฟังกำหนดว่า “เห็นหนอ”

เมื่อความคิดพิจารณาเกิดขึ้นจากการเห็น ฟังกำหนดว่า “คิดหนอ”

การกำหนดรู้เวทนา พระพุทธองค์ตรัสการเจริญเวทนานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๓๙} ว่า

“ภิกษุในพระศาสนา นี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาอยู่”^{๔๐}

ในเวลาเสวยเวทนาคือมีความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นสุขทุกข์ หรือวางเฉย ฟังตามรู้สภาวะนั้นโดยกำหนดว่า “สุขหนอ” “ทุกข์หนอ” หรือ “เฉยหนอ”

สุขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุขทางกายอันได้แก่ ความโล่ง เบาสบาย หรือความรู้สึกเป็นสุขทางใจอันได้แก่ ความดีใจ เบิกบาน โสมนัสยินดี ในความจริงเด็กที่ยังไม่อดนมก็รู้ได้ว่าเป็นสุข แต่เป็นการรู้โดยความมีตัวตนว่าเราเป็นสุข และความสุขนี้ก็เป็นของเที่ยงไม่แปรปรวน และเป็น การไม่รู้ว่าสุขเวทนาเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย จึงไม่อาจละอัตตสัญญา คือ ความสำคัญว่ามีตัวตนลงได้

นักปฏิบัติที่ตามรู้เวทนาตามความเป็นจริงย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเรา ของเรา ผู้เสวยเวทนานั้นๆ อยู่ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า “วตถุ อารมณฺณํ กตฺวา เวทนาม เวทยตีติ สลลฺกฺเขนโต เอส สุขํ เวทนํ เวทยามิตี ปชานาตีติ เวทิตพฺโพ.”^{๔๑}

“พึงทราบว่ภิกษุผู้กำหนดอยู่ว่าเวทนาเท่านั้นย่อมเสวยอารมณ์โดยรับเอาอารมณ์อันเป็นเหตุแห่งความสุข ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่”

การกำหนดรู้กองจิต จิตที่พอใจปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ชื่อว่า จิตที่มีราคะ (สราคะจิต) นักปฏิบัติฟังตามรู้เท่าทันจิตดังกล่าวโดยกำหนดว่า “ชอบหนอ” “โลภหนอ” หรือ “กำหนดหนอ” ในบางขณะเมื่อกำหนดเพียงครั้งเดียวจิตดังกล่าวอาจสงบไปได้ แต่ถ้ายังไม่สงบไปด้วยการตามรู้ครั้งเดียว ฟังตามรู้จนกว่าจะสงบระงับไปทั้งหมด เมื่อจิตนั้นสงบแล้วก็ฟังตามรู้จิตที่ผ่องใสปราศจากราคะ

^{๓๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ ป.ธ.๙) ตรวจชำระ, พระคันธสราภิกวศ์ แปลและเรียบเรียง, **วิปัสสนาญ เล่ม ๑**, (นนทบุรี: ไทยร่มเกล้า, ๒๕๔๘), หน้า ๒๔๙.

^{๔๐} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๙.

^{๔๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๘.

โดยกำหนดว่า “รู้หนอ” จิตดังกล่าวชื่อว่า จิตปราศจากราคะ (วितราคจิต)^{๔๒} ดังพระพุทธพจน์ใน มหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาว่า “ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ สราคํ วา จิตตํ สราคํ จิตตุนติ ปชานาติ. วิตราคํ วา จิตตํ วิตราคํ จิตตุนติ ปชานาติ.”^{๔๓} “ภิกขุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง เมื่อจิตมี ราคะก็รู้ว่าจิตมีราคะ เมื่อจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ”^{๔๔}

สรุป ผู้ที่เจริญภาวนาต้องรู้สภาวะธรรมในปัจจุบัน คือต้องตามรู้ ตามดู ตามเห็นใน ทุกสภาวะ ทุกอิริยาบถใหญ่ และย่อยต่าง ๆ เพราะผู้ที่เจริญภาวนานั้นเชื่อว่าผู้ทำให้สติคือความระลึก ได้เจริญขึ้น ตั้งมั่นขึ้นนั่นเอง

การกำหนดรู้กองธรรม ธรรมที่ต้องกำหนดรู้ในหมวดนี้แบ่งออกเป็น ๕ ดังนี้

๑. หมวดนิ वर्ณ มี ๕ ประการ^{๔๕} คือ

๑) กามฉันทะ ความยินดีพอใจในกาม คือ สิ่งที่น่าชอบใจอันได้แก่รูปสวย เสียงไพเราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสัมผัสอ่อนนุ่ม แม้ความต้องการจะบรรลุนาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน ก็จัดเป็นกามฉันทะเช่นเดียวกัน นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “ชอบหนอ”

๒) พยาปาทะ ความหงุดหงิด ไม่พอใจ โกรธ เกลียด ปองร้าย นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “โกรธหนอ”

๓) ถีนมิทธะ ความง่วงซึมเซา นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “ง่วงหนอ”

๔) อุทธัจจกุกกัจะ ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “คิดหนอ” “ฟุ้งหนอ” หรือ “ร้อนใจหนอ”

๕) วิจิกิฉา ความลังเลสงสัยในพระพุทธเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งเห็นธรรมทั้งปวง สงสัยในพระธรรมคือมรรค ผล และนิพพาน สงสัยในพระอริยสงฆ์ผู้บรรลุธรรม สงสัยในรูปนามที่เกิดจากเหตุคืออวิชชา สงสัยในแนวทางแห่งการปฏิบัติ หรือสงสัยในคำแนะนำของวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “สงสัยหนอ”

สรุป นักปฏิบัติตามรู้กามฉันทะเป็นต้นจนกระทั่งสงบไปด้วยการกำหนดหนึ่งครั้ง หรือหลายครั้งตามสมควรแล้ว พึงตามรู้จิตที่ผ่องใสปราศจากการฉันทะ โดยกำหนดว่า “รู้หนอ” แม้พยาปาทะเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

^{๔๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ ป.ธ.๙) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, **วิปัสสนาญ์ เล่ม ๑**, (นนทบุรี: ไทยร่มเกล้า, ๒๕๔๘), หน้า ๒๕๙.

^{๔๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๑/๒๕๕.

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔.

^{๔๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญ์ เล่ม ๑**, หน้า ๒๖๔.

๒. หมวดอุปาทานขันธ การตามรู้ขันธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ เป็นต้น มีนัยที่กล่าวไว้แล้วด้วยการกำหนดว่า “เห็นหนอ” “ได้ยินหนอ” เป็นต้น ต่างกันเพียงชื่อตามสภาวะนั้น ๆ ว่าการตามรู้ขันธ อายุตนะ ธาตุ ฯลฯ^{๔๖}

นักปฏิบัติผู้ตามรู้สภาวะเห็นว่า “เห็นหนอ” เป็นผู้ตามรู้ขันธ ๕ ตามสมควร ดังนี้คือ

- ๑) รูปขันธย่อมปรากฏในขณะรู้เห็นความใสในการเห็นรูป หรือรูปารมณ
- ๒) เวทนาขันธย่อมปรากฏในขณะรู้สึกดีใจ เสียใจ หรือวางเฉยในการเห็น
- ๓) สัญญาขันธย่อมปรากฏในขณะหมายรู้สิ่งที่เห็น
- ๔) สังขารขันธย่อมปรากฏในขณะต่าง ๆ เช่น

ผัสสะย่อมปรากฏในขณะกระทบกับสี

เจตนาย่อมปรากฏในขณะตั้งใจ

โลภะย่อมปรากฏในขณะยินดีพอใจ

โทสะย่อมปรากฏในขณะไม่พอใจ

ศรัทธาย่อมปรากฏในขณะเลื่อมใส

- ๕) วิญญาณขันธย่อมปรากฏในขณะที่การเห็นเป็นประธาน

สรุป นักปฏิบัติต้องตามรู้สภาวะ ทั้งการเห็นรูป และนาม ซึ่งรูปได้แก่ มหาภูตรูป และนามได้แก่ตัววิญญาณหรือตัวรู้ในสภาวะต่างๆ ทั้งเวทนา สัญญา สังขาร และแม้แต่วิญญาณคือตัวรูนั่นเอง คือรู้ก็รู้ว่ามี

๓. หมวดอายุตนะ และหมวดธาตุ ในขณะเห็นรูป จักขุประสาท ชื่อว่า จักขวยตนะ จักขุธาตุ รูปารมณ ชื่อว่า รูปายตนะ รูปธาตุ จิตทั้งหมดที่เกิดขึ้นในขณะเห็น ชื่อว่า มนายตนะ เมื่อจำแนกจิตโดยธาตุได้ดังนี้ คือ^{๔๗}

๑) จิตที่ทำหน้าที่เห็นรูป ชื่อว่าจักขุวิญญาณธาตุ (จิตที่ทำหน้าที่ได้ยิน ชื่อว่า โสตวิญญาณธาตุ เป็นต้น)

๒) อารมณ์จิตที่เกิดก่อนจักขุวิญญาณซึ่งทำหน้าที่พิจารณาสิ่งที่เห็นและสัมผัสจนจิตซึ่งเกิดต่อจากจักขุวิญญาณทำหน้าที่รับเอารูปารมณไว้ ชื่อว่า มโนธาตุ

๓) จิตที่เกิดในลำดับต่อมาคือสันตிரณจิตทำหน้าที่ได้สวนอารมณ์ โภจณูปพณจิตทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ว่าดีหรือไม่ดี ขวนจิตเหมือนกับเล่นเข้าไปหารูปารมณและตถารมณจิตเกิดต่อจากขวนจิตทำหน้าที่รับเอาอารมณ์ของขวนจิต จิตทั้งหมดนี้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๑.

^{๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๗๓.

๔) เจตสิกทำหน้าที่ปรุงแต่งจิต เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) การเสวยอารมณ์ (เวทนา) การจำได้หมายรู้ (สัญญา) ความตั้งใจ (เจตนา) ความยินดี พอใจ (โลภะ) ความไม่พอใจ (โทสะ) และเลื่อมใส (ศรัทธา) เป็นต้น ชื่อว่า ธรรมายตนะ, ธรรมธาตุ

๔. หมวดโพชฌงค์ เมื่ออุทฺทปฺพญาณที่หยั่งเห็นความเกิดดับได้เกิดขึ้นแล้ว สติที่คมชัดอันสามารถระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันเหมือนเงาติดตามตัวย่อมเกิดขึ้น สติดังกล่าวส่งผลให้จิตแนบแน่นจมลงในอารมณ์ปัจจุบัน ดังคัมภีร์อรรถกถา^{๔๘} กล่าวว่า สติ อปิลานลกขณนา (สติมีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย) สติอย่างนี้ ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ เพราะอำนวยผลให้เกิดมรรคญาณได้^{๔๙}

ในขณะนั้นนักปฏิบัติจะเกิดปัญญารู้เห็นลักษณะพิเศษ (สภาวะลักษณะ) ของรูปนามอย่างชัดเจนตลอดเวลาที่ตามรู้ปัจจุบัน และสามารถหยั่งเห็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยงซึ่งเป็นความเกิดดับอย่างรวดเร็ว (อนิจจัง) ความทุกข์ ซึ่งเป็นความยึดอัดไม่ปรารถนา (ทุกขัง) และความไม่ใช่ตัวตน ซึ่งไม่มีใครบังคับบัญชาได้ (อนัตตา) ปัญญาหยั่งเห็นเช่นนี้ชื่อว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

ในขณะดังกล่าว ความเพียรที่พอดีไม่หย่อนไม่ตึงย่อมเกิดขึ้นในทุกขณะที่เจริญสติอยู่ ความเพียรนี้ไม่ตึงเกินไปจนส่งผลให้เกิดความฟุ้งซ่าน และไม่หย่อนจนส่งผลให้เกิดความง่วงซึมเซา จึงได้ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ความอิมใจ คือ ปิตี ๕ ประการ ที่เกิดขึ้นในขณะปฏิบัติธรรม ชื่อว่า ปิติสัมโพชฌงค์ความสงบกายสงบใจที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมานิจวัชขณะ (ขณิกสมานิจ) ซึ่งแนบแน่นอยู่ในสภาวะธรรมปัจจุบันโดยปราศจากนิรวณฺรบกวนจิต อันเป็นเหตุให้เกิดปัญญาที่หยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ชื่อว่า สมานิจวัชสัมโพชฌงค์

อุเบกขาที่เรียกว่า ตตฺตรมฺขณัตตตา นี้เป็นเครื่องปรับศรัทธากับปัญญา และวิริยะกับสมานิจให้สม่ำเสมอ กัน ส่งผลให้ไม่คิดเลื่อมใสหรือคิดพิจารณา พร้อมทั้งไม่มีความฟุ้งซ่านและความง่วงซึมเซา ขณะนักปฏิบัติจะตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจนยิ่ง ไม่ขาดสติระลึกรู้เท่าทันตามความเป็นจริง

๕. หมวดอริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ อย่าง^{๕๐}

๑) ทุกขสัจ	ความจริง คือ ทุกข์
๒) สมุทยสัจ	ความจริง คือ เหตุแห่งทุกข์
๓) นิโรธสัจ	ความจริง คือ ความดับทุกข์

^{๔๘} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๙๑.

^{๔๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๗๙.

^{๕๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๘๓.

๔) มรรคสัจ ความจริง คือ ทางดับทุกข์

นักปฏิบัติผู้ตามรู้รูปนามปัจจุบันตามความเป็นจริง ย่อมรู้ชัดลักษณะหน้าที่ และอาการปรากฏของรูปนามนั้น ๆ พร้อมทั้งสภาวะแปรปรวนของรูปนาม สภาวะโน้มไปสู่อารมณ์ของนามธรรม และสภาวะเป็นทุกข์ที่ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ เมื่อบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูง ย่อมรู้เห็นสภาวะธรรมปัจจุบันกำหนดรู้ทั้งหมดนั้นมีสภาพเกิดดับอยู่เสมอไม่มีอารมณ์ที่ติงามน่าพอใจแต่อย่างใด

ดังนั้น วิธีการเจริญวิปัสสนากวาวนาต้องมีสติกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางกาย เวทนา จิต และธรรม ว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย มีสติปัญญารู้สภาวะของรูปนามที่เป็นปัจจุบันได้อย่างชัดเจน และสามารถหยั่งเห็นไตรลักษณ์ได้ตามความเป็นจริง ซึ่งก็ต้องระวางวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง^{๕๑}

วิปัสสนากรรมฐาน คือ อุบายเรื่องปัญญาหรืออุบายในการฝึกฝนอบรมจิตให้เกิดปัญญาญาณ แต่เมื่อผู้ปฏิบัติพัฒนาวิปัสสนาญาณมาถึงระดับหนึ่ง ย่อมพบกับวิปัสสนูปกิเลส อันเป็นเหตุที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง ญาณหรือความรู้เป็น ๑ ใน ๑๐ ของวิปัสสนูปกิเลส และเป็นอารมณ์หรือที่ตั้งแห่งอุปกิเลสมีลักษณะดังต่อไปนี้

ความหมายของวิปัสสนูปกิเลส

คำว่า วิปัสสนูปกิเลส มาจากคำว่า วิปัสสนา + อุปกิเลส คำว่า วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ และคำว่า “วิปัสสนา” ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา สามารถสรุปได้ ดังนี้

ก) คัมภีร์พระไตรปิฎก “วิปัสสนา” หมายถึง ความเข้าไปกำหนดหมายเฉพาะ ซึ่งการพิจารณารู้ชัดเห็นด้วยปัญญา ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เห็นคุณเห็นโทษ เห็นทางออกจากกาม เห็นชั้น ๕ ตามความเป็นจริง หรือ เห็นทุกข์ และความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ทั้งหลาย เป็นธรรมที่ควรหมั่นประกอบ เป็นธรรมที่ควรเจริญ เพื่อละมิจฉาภิภูฏ วิปัสสนากัมมัฏฐาน คืออุบายวิธีสำหรับฝึกจิตให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริง^{๕๒}

ข) คัมภีร์อรรถกถา “วิปัสสนา” หมายถึง ปัญญาอันเห็นแจ้ง ที่เกิดจากการกำหนดรู้ใคร่ครวญพิจารณาสังขารธรรมโดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๕๓}

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๔๔.

^{๕๒} ชุ.จุ. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๐.

^{๕๓} ชุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๕/-/๒๓๕.

สรุป วิธีการเจริญวิปัสสนาภาวนา นักปฏิบัติต้องรู้สภาวะต่างๆ ทั้งการเดินในปัจจุบันขณะ ย่อมจะมีสติและปัญญาแตกต่างจากการรับรู้ของคนทั่วไป กล่าวคือ ย่อมรับรู้ทุกอารมณ์และความรู้สึก หรือจะกล่าวว่าทำอะไรให้รู้สึกนั่นเอง

๓.๕ วิปัสสนาภูมิ ๖

วิปัสสนาภูมิ เป็นธรรมที่เนื่องอยู่ในวิปัสสนา คือภูมิของวิปัสสนาแต่ละภูมิก็ได้แก่นามกับรูป และผู้เจริญวิปัสสนาจะต้องกำหนดนามรูป เพราะนามรูปเป็นวัตถุที่จะต้องถูกพิจารณาด้วยวิปัสสนาปัญญา แล้วนามรูปนี้เอง จะเป็นผู้ให้ความจริงแก่ปัญญา ว่าตัวเขาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยผู้ปฏิบัติได้พิจารณาเห็นแล้วด้วยตนเอง ปัญญานั้นก็เรียกว่าวิปัสสนาปัญญา อันเป็นปัญญาที่ประหารกิเลสได้แน่นอน

วิปัสสนาภูมิ ๖^{๕๔} ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งเมื่อกล่าวโดยย่อแล้ว วิปัสสนาภูมิ ๖ ก็ได้แก่นามกับรูป และภูมิทั้ง ๖ นี้ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา หรือเป็นกรรมฐานของวิปัสสนา หรือเป็นธรรมที่อบรมที่จะให้เกิดปัญญาได้

๓.๕.๑ ชั้น ๕^{๕๕}

แบ่งออกเป็น ๔ ชั้น คือ โดยกำเนิด ปัจจุบัน อุปาทาน และบริสุทธี

โดยกำเนิด คือ บุคคลในโลกนี้ผู้ไม่ได้สดับ ไม่รู้ชัด ความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องออกจากชั้น ๕ ตามความเป็นจริง เรียกว่า อวิชชา และด้วยเหตุนี้จึงเกิด ชั้น ๕^{๕๖}

ปัจจุบัน คือ ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่มีอารมณ์ทั้งที่เป็นอดีต และอนาคต ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม จะมีแต่ปัจจุบัน นี้เรียกว่า ชั้น ๕ ปัจจุบัน^{๕๗}

อุปาทาน คือ ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕^{๕๘}

^{๕๔} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาหารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: แจกฟรีเป็นธรรมทาน ห้ามจำหน่าย, ๒๕๔๘), หน้า๗๔๑.

^{๕๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^{๕๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๓๑/๒๒๖.

^{๕๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖.

บริสุทธิ์ คือ บุคคลที่ละชั้น ๕ แล้ว ไม่เที่ยวชานไปหาอารมณ์ ๖ ไม่ทำความเยื่อใยในบ้าน ว้างจากามทั้งหลาย ไม่มุ่งหวังอติภาพต่อไป ไม่พึงกล่าวถ้อยคำขัดแย้งกัน เรียกว่า ชั้น ๕ บริสุทธิ์^{๕๔}

ชั้น ๕ จำแนกออกได้เป็น ๕ กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อย่องลงแล้ว ก็จะได้แก่นามและรูป

องค์ธรรมของชั้น ๕ ได้แก่ปรมัตถธรรม ๓ ประเภท คือ จิต ๘๙ หรือ จิต ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ส่วนนิพพานเป็นชั้นวิมุตติ คือพ้นจากการนับว่าเป็นชั้น เพราะไม่มีธรรมชาติที่จะนับได้โดยมีลักษณะ ๑๑ อย่าง

จิตทั้งหมดเป็นวิญญาณชั้น เวทนาเจตสิกเป็นเวทนาชั้น สัญญาเจตสิกเป็นสัญญาชั้น เจตสิกที่เหลืออีก ๕๐ เป็นสังขารชั้น รูป ๒๘ เป็นรูปชั้น รวมเป็นชั้น ๕ ย่องลงมาก็ได้แก่นามกับรูป^{๖๐} คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นนามธรรม ส่วนรูป ๒๘ เป็นรูปธรรม

ในชั้นทั้ง ๕ เช่นรูปชั้นเป็นต้น ในรูปใดรูปหนึ่ง คือเพียงรูปเดียวก็จัดเป็นกองโดยมีลักษณะ ๑๑^{๖๑} อย่าง ในรูปเดียวกันนั้น คือ

- ๑) รูปที่เป็นอดีตกาล
- ๒) รูปที่เป็นปัจจุบันกาล
- ๓) รูปที่เป็นอนาคตกาล
- ๔) รูปที่เป็นภายใน
- ๕) รูปที่เป็นภายนอก
- ๖) รูปที่หยาบ
- ๗) รูปที่ละเอียด
- ๘) รูปที่เลว
- ๙) รูปที่ประณีต
- ๑๐) รูปที่ใกล้
- ๑๑) รูปที่ไกล

^{๕๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๗.

^{๕๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓/๑๑.

^{๖๐} ชุ.มหา. (ไทย) ๒๙/๑๘๕/๕๒๒-๕๒๕.

^{๖๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๒/๒๙.

รวมรูปที่มีลักษณะ ๑๑ อย่างนี้เข้าเป็นกองหนึ่ง เรียกว่าขันธ แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน จะต่างกันบ้างโดย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นนามธรรม จึงมีบางอย่างต่างกับรูปในบางประเภท และความหมายแห่งลักษณะ ๑๑ นัยของรูปมีดังนี้

คำว่าอดีต ปัจจุบัน อนาคต แห่งกาล ๓ นั้น มี ๔ นัย คือ

๑) นัยแห่งอัทธา หมายถึงกาลอันยืดยาวของรูป คือรูปที่เป็นอดีตนั้นได้แก่รูปที่ได้เกิดมาแล้ว ตั้งแต่ก่อนหน้าที่จะมาบังเกิดขึ้นแห่งปฏิสนธิ จิตของภพหนึ่ง ๆ นั้นเรียกว่า รูปที่เป็นอดีตกาล

รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่ระหว่างปฏิสนธิจิต ถึง จุตติจิต ในภพหนึ่งชาติหนึ่งนั้นเรียกว่า รูปที่เป็นปัจจุบันกาล

รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่จุตติจิตไปแล้วเป็นต้น เรียกว่ารูปที่เป็นอนาคตกาล

๒) นัยแห่งสันตติ เป็นนัยของความสืบทอด เช่น รูปที่เกิดขึ้นในเวลาร้อน แต่ว่ายังเกิดติดต่อกับมาในเวลาอากาศเย็นอยู่อีก เพราะความร้อนยังไม่หมดลงในทันที คือยังรู้สึกร้อนอยู่ ความร้อนของรูปที่ยังไหลสืบทอดเข้ามาในอากาศที่เย็น จึงทำให้เราปรากฏร้อนนั้นอยู่ รูปที่ยังร้อนอยู่ในเวลาเย็นนั้น เรียกว่า สันตติปัจจุบัน

ส่วนรูปร้อนที่เกิดอยู่ก่อนหน้าที่ยังไม่ได้อากาศที่เย็นนั้น เรียกว่า อดีตสันตติ และรูปร้อนที่สืบทอดไปในอากาศที่เย็นดับลง เรียกว่าอนาคตสันตติ ดังนี้เป็นต้น

๓) นัยแห่งสมัย หมายถึงรูปที่เป็นไปในคราวหนึ่ง ๆ เช่น รูปที่เกิดในเวลาเที่ยงเรียกว่า ปัจจุบันสมัย ส่วนรูปที่เกิดก่อนหน้านั้น เรียกว่า อดีตสมัย และรูปที่เกิดตามมาภายหลังเที่ยง เรียกว่า อนาคตสมัย เป็นต้น

๔) นัยแห่งขณะ ความหมายของขณะได้แก่ อุปาทะขณะ วุฒิขณะ และกัมภขณะ ของรูปใดรูปหนึ่ง ที่มีขณะทั้ง ๓ นี้ คือรูปที่กำลังเป็นไปใน ๓ ขณะนี้ เรียกว่า ขณะปัจจุบัน รูปที่เกิดในขณะทั้ง ๓ ก่อนหน้านี้เรียกว่า อดีตขณะ ส่วนรูปที่จะเกิดใน ๓ ขณะ ตามมาภายหลังนั้น เรียกว่าอนาคตขณะ^{๖๒}

คำว่า รูปที่เป็นภายใน กับ รูปที่เป็นภายนอก มีความหมายดังนี้

รูปภายใน หมายถึงรูปใดรูปหนึ่งที่อยู่ในตัวเราเอง ส่วนรูปภายนอก หมายถึงรูปที่เป็นอยู่ในคนอื่น

^{๖๒} แนบ มหาวีรานุรักษ์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: พัฒนวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓) หน้า ๑๔๒.

คำว่า รูปหยาบ กับ รูปที่ละเอียด มีความหมายดังนี้

รูปหยาบ หมายถึงรูปที่เกิดแก่สัตว์ในอบายทั้ง ๔ ส่วนรูปของมนุษย์เป็นรูปละเอียด หรือรูปของมนุษย์เป็นรูปที่หยาบ ส่วนรูปของเทวดาเป็นรูปที่ละเอียด ดังนี้เป็นต้น เปรียบเทียบ กันเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป

คำว่า รูปที่เลว กับ รูปที่ประณีต มีความหมายดังนี้

รูปที่เลว หมายถึงรูปที่เกิดร่วมด้วยอกุศลจิต ส่วนรูปที่ประณีต หมายถึงรูปที่เกิด ร่วมกับกุศลจิต

คำว่า รูปที่ใกล้ กับ รูปที่ไกล มีความหมายดังนี้

รูปที่ใกล้ หมายถึง รูปที่อยู่ในภูมิเดียวกันและเป็นพวกเดียวกัน เช่น เป็นมนุษย์ด้วยกัน หรือเป็นเทวดาด้วยกัน หรือรูปที่เป็นอารมณ์อยู่ในขณะนั้น ๆ เป็นต้น

รูปที่ไกล หมายถึง รูปที่อยู่ต่างภูมิกัน หรือต่างพวกกัน หรือรูปที่ยังไม่ได้เป็นอารมณ์ เป็นต้น

ความหมายของลักษณะ ๑๑ อย่าง ตามนัยของเวทนาชั้น มีดังนี้

เวทนาในกาล ๓ นั้น ท่านแสดงด้วยนัยแห่งสันตติ และขณะคือ

๑) นัยแห่งสันตติ ได้แก่เวทนาที่กำลังสืบเนื่องอยู่ในวิธีหนึ่ง หรือขณะหนึ่ง หรือสมบัติหนึ่งนั้น เป็นสันตติปัจจุบันกาล ชวนะหรือสมบัติที่เกิดขึ้นก่อนหน้านั้น เป็นสันตติ อดีตกาล ส่วนชวนะหรือสมบัติที่จะตามมาข้างหลังนั้น เป็นสันตติอนาคตกาล

๒) นัยแห่งขณะ ได้แก่เวทนาที่กำลังประกอบในขณะจิต คือ อุปาทะ ฐิตะ ภังคขณะ นับเป็นปัจจุบันขณะ ส่วนขณะจิตทั้ง ๓ ที่ล่วงไปก่อนแล้วเป็นอดีตขณะ และขณะจิตทั้ง ๓ ที่เกิด มาตามหลัง เป็นอนาคตขณะ

คำว่า เวทนาภายใน กับ เวทนาภายนอก มีความหมายดังนี้

เวทนาภายใน หมายถึงเวทนาของเราเอง เวทนาภายนอกหมายถึงเวทนาของคนอื่น

คำว่า เวทนาหยาบ กับ เวทนาละเอียด มีความหมายนับได้ ๕ นัย คือ

๑) โดยชาติ ได้แก่กุศล อกุศล อัพยาทตะ หมายถึงเวทนาที่เป็นกุศลนั้นเป็นเวทนา ละเอียด ที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอัพยาทตะละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศล หรือแม้ เวทนาที่เป็นกุศลหรืออกุศล หรืออัพยาทตะด้วยกัน ก็ยังมีหยาบและละเอียดเป็นชั้นๆไป

๒) โดยสภาวะ ทุกขเวทนาหยาบกว่าสุขเวทนา สุขเวทนาหยาบกว่าอุเบกขาเวทนา โทมนัสเวทนาหยาบกว่าโสมนัสเวทนา เป็นต้น

๓) โดยบุคคล บุคคลเข้าสมบัติ ละเอียดกว่าบุคคลที่ไม่เข้าสมบัติ หรือบุคคลที่เป็น ไตรเหตุ ละเอียดกว่าบุคคลที่เป็นทวิเหตุ เป็นต้น

๔) โดยโลกียและโลกุตตร เวทนาโลกิยนั้นหยาบ ส่วนเวทนาโลกุตตรนั้นละเอียด หรือเวทนาที่มีอาสวะนั้นหยาบ ส่วนเวทนาที่ไม่มีอาสวะนั้นละเอียด

๕) โดยภูมิ เวทนาในทุคติภูมินั้นหยาบ ส่วนเวทนาในสุคติภูมินั้นละเอียด หรือเวทนาในกามภูมิหยาบกว่าเวทนาในรูปภูมิ เป็นต้น

คำว่า เวทนาที่เลว กับ เวทนาที่ประณีต มีความหมายดังนี้

เวทนาที่เลว หมายถึงเวทนาที่ประกอบรวมไปกับอกุศลจิต ส่วนเวทนาที่ประณีต หมายถึงเวทนาที่ประกอบรวมไปกับกุศลจิต เป็นต้น

คำว่า เวทนาใกล้ กับ เวทนาไกล มีความหมายดังนี้

เวทนาภูมิเดียวกันเป็นเวทนาใกล้ ที่ต่างภูมิกันเป็นเวทนาไกล เป็นต้น

อนึ่ง แม้ในสัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ก็เป็นไปตามนัยของเวทนา เช่นเดียวกัน เพราะธรรมเหล่านี้ย่อมสัมปยุตต์ด้วยเวทนา เมื่อเวทนาเป็นอย่างไร โดยจะเป็นชาติอะไร ภูมิอะไรก็ตาม สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ต้องอยู่ในชาติ ในภูมินั้นด้วย

๓.๕.๒ आयตนะ ๑๒^{๖๓}

อายตนะ เป็นธรรมที่มีความสำคัญของสัตว์ทั้งหลาย เพราะความบังเกิดขึ้นหรือความปรากฏขึ้นแก่สัตว์โลกนั้นไม่มีอะไรเลยที่จะไม่ต้องอาศัยอายตนะ หรือพ้นไปจากอายตนะ ๑๒ นี้ไปได้ และเมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรม ก็ได้แก่นามและรูปเช่นเดียวกันเพราะธรรมทั้งหลายทั้งปวง ไม่มีอะไรที่นอกไปจากนามและรูป อายตนะ ๑๒ มีชื่อ และองค์ธรรมหรือสภาวะที่พระพุทธร่องค์ทรงจัดไว้ มีดังนี้

ชื่อและองค์ธรรมของอายตนะภายใน

- ๑) จักขายตนะ องค์ธรรมได้แก่จักขุประสาท (ตา)
- ๒) โสตายตนะ ,, โสตประสาท (หู)
- ๓) ฆานายตนะ ,, ฆานประสาท (จมูก)
- ๔) ชิวหายตนะ ,, ชิวหาประสาท (ลิ้น)
- ๕) กายายตนะ ,, กายประสาท (กาย)
- ๖) มนายตนะ ,, จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ดวง (ใจ)

ชื่อและองค์ธรรมของอายตนะภายนอก

- ๑) รูปายตนะ องค์ธรรมได้แก่ ปารมณ (สีต่าง ๆ)

^{๖๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

๒) สัททนายณะ	„	สัทททารมณ (เสียงต่าง ๆ)
๓) คันธนายณะ	„	คันธทารมณ (กลิ่นต่าง ๆ)
๔) รสนายณะ	„	รสทารมณ (รสต่าง ๆ)
๕) โผฏฐัพพนายณะ	„	โผฏฐัพพทารมณ (ดิน ไฟ ลม)
๖) ฌมมายณะ	„	เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน๑

อายตนะ ๑๒ นี้ เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรมแห่งนามรูป ก็ได้ดังนี้

๑) อายตนะภายในและภายนอก ตั้งแต่หมายเลข ๑-๕ เป็นรูปธรรมล้วน

๒) มนายณะ ได้แก่จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง เป็นนามธรรมล้วน

๓) ฌมมายณะ เป็นนามและรูปปนกัน คือ เจตสิกกับนิพพานเป็นนามธรรม ส่วน
สุขุมรูป ๑๖^{๖๔} เป็นรูปธรรม

คำว่า อายตนะ มีความหมายได้หลายนัย เช่นหมายความว่า เป็นที่ต่อหรือที่เกิด เป็นที่ประชุมหรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

๑) ความหมายของอายตนะ ที่ว่าเป็นที่ต่อหรือเป็นที่เกิดนั้น ดังเช่น จักขุประสาท คือ จักขายตนะ (ตา) กับ รูปารมณคือรูปายตนะ (สีต่าง ๆ) มากระทบกันเข้า จึงทำให้จักขุวิญญาณ (การเห็นรูป) ซึ่งได้แก่มนายตนะเกิดขึ้นพร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบกับจักขุวิญญาณนั้น โดยนัยนี้ จึงเรียกว่า เป็นที่ต่อหรือที่เกิด

๒) ความหมายของอายตนะ ที่ว่าเป็นที่ประชุมนั้น ดังเช่น การเห็นรูปเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง จะต้องประกอบด้วยอายตนะรวมประชุมกัน ๔ อย่าง คือ ๑ รูปายตนะ (รูปารมณ) ๒ จักขายตนะ (จักขุประสาท) ๓ มนายตนะ(จักขุวิญญาณ) ๔ ฌมมายตนะ (เจตสิก ๗) โดยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ที่ประชุม แม้ทวารอื่น ๆ สำหรับทางปัญจทวารก็ต้องพร้อมด้วยอายตนะทั้ง ๔ ดั่งนัยนี้เหมือนกัน แต่เปลี่ยนไปตามอารมณ์และทวารเท่านั้น

ส่วนทางมโนทวาร เฉพาะที่รับธัมมารมณ ได้แก่มนายตนะ กับฌมมายตนะ เพียง ๒ อายตนะเท่านั้น เพราะไม่ประกอบด้วยอารมณ์ ๕ และทวาร ๕

๓) ความหมายของอายตนะ ที่ว่าเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ คือทำให้ต้องท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิด มิรู้จักจบสิ้นลงได้ ทั้งนี้มิใช่อื่นไกลเลย ก็เพราะสภาวะธรรมแห่งอายตนะ ๑๒ นี้เอง หาใช้สัตว์ บุคคล ตัวตน หรือผู้หญิง ผู้ชายคนใดคนหนึ่ง เป็นผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏไม่ เพราะอายตนะเป็นนิสัตตนิชิวรรณ คือ เป็นธรรมที่ว่างเปล่า ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา โดยเหตุนี้ เมื่อสรุปลแล้ว ก็คืออายตนะนี้เอง เป็นธรรมที่ประกอบกิจที่

^{๖๔} แนบ มหานีรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๔๖.

ก่อให้เกิดปัญจขันธ์ทั้งหลาย อันหาเบื้องต้นและที่สุดไม่ได้ โดยเหตุนี้พระพุทธรองค์จึงตรัสเรียกว่าสังสารทุกข์^{๖๕}

๓.๕.๓ ธาตุ ๑๘^{๖๖}

คำว่าธาตุ หมายถึงสภาวะธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาพและลักษณะของตนเองอยู่เสมอ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือวิปริตแปรผันไปเป็นอย่างอื่น สภาวะธรรมนั้นแหละเรียกว่าธาตุ ดังเช่น สภาวะใดที่ทรงไว้ซึ่งความแข็ง สภาวะนั้น หรือธรรมชาตินั้น เรียกว่าธาตุดินหรือสภาวะใดที่ทรงไว้ซึ่งความร้อน สภาวะนั้นหรือธรรมชาตินั้นเรียกว่าธาตุไฟ เป็นต้น

การที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย โดยยกขึ้นสู่ธาตุนั้น ก็เพื่อประโยชน์ จะให้รู้ว่า สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีอยู่ หรือทรงอยู่ หรือมีอยู่เอง เป็นอยู่เอง ตามเหตุ ตามปัจจัย หาได้มีใครหรือผู้ใดมาเป็นผู้ทำให้เป็นเช่นนี้ไม่ หรือว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือมีพระเจ้าผู้สร้างให้เป็นขึ้นมา โดยเป็นธรรมชาติที่ว่างเปล่า ปราศจากชีพ ปราศจากบุคคล เป็นนิสสัตตนิชชีวะธรรม คือเป็นธรรมที่ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคลตัวตนเราเขา จึงทรงบัญญัติศัพท์นี้เรียกว่า ธาตุ^{๖๗}

โดยที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงเรื่องขันธ์ ซึ่งรวมสภาวะธรรมเข้าไว้เป็นพวกเป็นกองแล้วก็ทรงแสดงอายตนะ อันเป็นกิจการงานของสภาวะที่เป็นไปโดยอารมณ์และทวารนั้นแล้ว ในลำดับต่อไปก็ทรงแสดงธาตุ เพื่อให้รู้ว่า ธรรมชาติใดที่เป็นไปโดยขันธ์และอายตนะนั้น ก็เพราะความเป็นไปของธาตุที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะนั้นๆ นั้นเอง ที่ทำให้เป็นไปด้วยสามารถของทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ กับวิญญาณ ๖ โดยแยกออกตามทวารละ ๓ ดังนี้

๑) ทางตา แยกออกได้ดังนี้

- ก. จักขุธาตุ คือ ประสาทตา (รูปธาตุ)
- ข. รูปธาตุ ,, สีต่างๆ (รูปธาตุ)
- ค. จักขุวิญญาณ ,, การเห็น (นามธาตุ)

๒) ทางหู แยกออกได้ดังนี้

- ก. โสตธาตุ คือ ประสาทหู (รูปธาตุ)
- ข. สัทธาตุ ,, เสียงต่างๆ (รูปธาตุ)

^{๖๕} แบน มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: พัฒนวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓., หน้า ๑๔๗.

^{๖๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒/๑๓๕.

^{๖๗} อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

ค. โสตวิญญาน ,, การไต่ยิน (นามธาตุ)

๓) ทางจุมก แยกออกได้ดังนี้

ก. ฆานธาตุ คือ ประสาทจุมก (รูปธาตุ)

ข. คันธธาตุ ,, กลิ่นต่างๆ (รูปธาตุ)

ค. ฆานวิญญาน ,, การรู้กลิ่น (นามธาตุ)

๔) ทางลิ้น แยกออกได้ดังนี้

ก. ชิวหาธาตุ คือ ประสาทลิ้น (รูปธาตุ)

ข. รสธาตุ ,, รสต่างๆ (รูปธาตุ)

ค. ชิวหาวิญญาน ,, การรู้รส (นามธาตุ)

๕) ทางกาย แยกออกได้ดังนี้

ก. กายธาตุ คือ ประสาทกาย (รูปธาตุ)

ข. โผฏฐัพพธาตุ ,, เย็น ร้อน อ่อน แข็ง (รูปธาตุ)

ค. กายวิญญาน ,, การรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง (นามธาตุ)

ทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่ มโนธาตุ คือ ปัญจทวาราวชณะ ๑ กับสัมผัสปัจฉินนระ ๒ (นาม

ธาตุ)

๖) ทางใจ แยกออกได้ดังนี้

ก. ธัมมธาตุ คือ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑ (นามกับรูป)

ข. มโนวิญญานธาตุ คือ จิต ๗๖ ดวง (นามธาตุ)

ส่วนการเกิดขึ้นหรือความเป็นขึ้นของธาตุ ๑๘ ตามทวารหนึ่ง ๆ แต่ละครั้ง ๆ นั้นมี

ดังนี้

๑) เวลาเห็น ประกอบด้วย ดังนี้

ก. จักขุธาตุ ได้แก่ ประสาทตา

ข. รูปธาตุ ,, อารมณ์ทางตา คือสีต่าง ๆ

ค. จักขุวิญญานธาตุ ,, การเห็น

ง. ธัมมธาตุ ,, เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑

จ. มโนธาตุ ,, ปัญจทวารวชณะ ๑ และสัมผัสปัจฉินนระ ๒

ฉ. มโนวิญญานธาตุ ,, จิต ๗๖ ดวง

๒) เวลาไต่ยิน ประกอบด้วย ดังนี้

ก. โสตธาตุ ได้แก่ ประสาทหู

ข. รูปธาตุ ,, อารมณ์ทางหู คือเสียงต่าง ๆ

ค.โสทวิญญานธาตุ	„	การไถ่ยิน
ง. ฌัมมธาตุ	„	เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑
จ. มโนธาตุ	„	ปัญจทวารวัชณะ ๑ และสัมปฏิจฉันนะ ๒
ฉ. มโนวิญญานธาตุ	„	จิต ๗๖ ดวง
๓) เวลาได้กลิ่น ประกอบด้วย ดังนี้		
ก. ฆานธาตุ	ได้แก่	ประสาทจมูก
ข. รูปธาตุ	„	อารมณ์ทางจมูก คือกลิ่นต่าง ๆ
ค. ฆานวิญญานธาตุ	„	การรู้กลิ่น
ง. ฌัมมธาตุ	„	เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑
จ. มโนธาตุ	„	ปัญจทวารวัชณะ ๑ และสัมปฏิจฉันนะ ๒
ฉ. มโนวิญญานธาตุ	„	จิต ๗๖ ดวง
๔) เวลารู้รส ประกอบด้วย ดังนี้		
ก. ชิวหาธาตุ	ได้แก่	ประสาทลิ้น
ข. รูปธาตุ	„	อารมณ์ทางลิ้น คือรสต่าง ๆ
ค. ชิวหาวิญญานธาตุ	„	การรู้รส
ง. ฌัมมธาตุ	„	เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑
จ. มโนธาตุ	„	ปัญจทวารวัชณะ ๑ และสัมปฏิจฉันนะ ๒
ฉ. มโนวิญญานธาตุ	„	จิต ๗๖ ดวง
๕) เวลากายถูกต้อง ประกอบด้วย ดังนี้		
ก. กายธาตุ	ได้แก่	ประสาทกาย
ข. รูปธาตุ	„	อารมณ์ทางกายคือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง
ค. กายวิญญานธาตุ	„	การรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง
ง. ฌัมมธาตุ	„	เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑
จ. มโนธาตุ	„	ปัญจทวารวัชณะ ๑ และสัมปฏิจฉันนะ ๒
ฉ. มโนวิญญานธาตุ	„	จิต ๗๖ ดวง
๖) เวลาใจรู้ ประกอบด้วย ดังนี้		
ก. ฌัมมธาตุ	ได้แก่	เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑
ข. มโนวิญญานธาตุ	„	จิต ๗๖ ดวง

ธาตุ ๑๘ นี้ เมื่อสังเคราะห์ลงในสภาวะธรรมแห่งนามรูป ก็ได้ดังนี้ คือ
เป็นรูปล้วน ๆ ๑๐ ธาตุ เป็นนามล้วน ๆ ๗ ธาตุ เป็นทั้งรูปและนาม ๑ ธาตุ คือ ฌัมมธาตุ

การบัญญัติคำว่า ธาตุ นั้นมีอยู่หลายนัย ซึ่งพระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้โดยอเนกประการ แต่สงเคราะห์ในธาตุ ๑๘ นี้ หาได้เกินไปจากธาตุ ๑๘^{๖๘} นี้ไม่

๓.๕.๔ อินทรีย์ ๒๒^{๖๙}

อินทรีย์ หมายถึงสภาวะที่เป็นใหญ่ หรือเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน หรือเป็นใหญ่ในกิจการนั้น ๆ อุปมาดังเช่นในหมู่บ้าน ซึ่งมีผู้คนเป็นจำนวนมาก แต่มีผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่ง ซึ่งมีความเป็นใหญ่ในหมู่บ้าน หรือเป็นผู้ปกครองลูกบ้าน ซึ่งอยู่ในหมู่บ้านของตนนั้น

อินทรีย์ ๒๒ มีชื่อว่าอย่างไร และองค์ธรรมหรือสภาวะที่พระพุทธองค์ทรงจัดไว้ได้แก่อะไรบ้าง ดังต่อไปนี้

ชื่อของอินทรีย์ ๒๒ คือ

๑) จักขุอินทรีย์ ๒) โสติดินทรีย์ ๓) ฆานินทรีย์ ๔) ชิวหินทรีย์ ๕) กายินทรีย์ ๖) อิตถินทรีย์ ๗) ปุริสินทรีย์ ๘) ชีวิตินทรีย์ ๙) มนินทรีย์ ๑๐) สุขินทรีย์ ๑๑) ทุกขินทรีย์ ๑๒) โสมนัสสินทรีย์ ๑๓) โทมนัสสินทรีย์ ๑๔) อุเบกขินทรีย์ ๑๕) สัทธินทรีย์ ๑๖) วิริยินทรีย์ ๑๗) สตินทรีย์ ๑๘) สมาธิินทรีย์ ๑๙) ปัญญินทรีย์ ๒๐) อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ๒๑) อัญญินทรีย์ ๒๒) อัญญาตาวินทรีย์

องค์ธรรมของอินทรีย์ ๒๒ ได้แก่สภาวะดังต่อไปนี้ คือ

๑) จักขุอินทรีย์ ๒) โสติดินทรีย์ ๓) ฆานินทรีย์ ๔) ชิวหินทรีย์ ๕) กายินทรีย์ ทั้ง ๕ นี้ได้แก่ประสาททั้ง ๕ มีจักขุประสาทรูป เป็นต้น

โดยเฉพาะประสาททั้ง ๕ นี้ มีความผ่องใสควรแก่การรับอารมณ์ เป็นลักษณะ มีกิจที่จะดึงดูดอารมณ์มาสู่ตน และมีการช่วยเหลือให้ปัญจวิญญาณเกิดขึ้น กับสำเร็จกิจการในอารมณ์ของตน ๆ มีการเห็นรูปและได้ยินเสียง เป็นต้น

ในประสาททั้ง ๕ นี้ มีรูปเกิดร่วมด้วยในกาลาปของตนรวมอยู่ ๑๐ รูปทุก ๆ ประสาทไป มีมหาภูตรูป ๔ เป็นต้น ในบรรดารูปทั้งหลายที่เกิดร่วมอยู่ในกาลาปนั้น ก็มีประสาทรูปนี้เป็นใหญ่เป็นประธานอยู่ในรูปทั้งหลาย ที่เกิดร่วมอยู่ด้วยกับตนนั้น

หรืออีกนัยหนึ่ง ในหน้าที่การงานที่จะช่วยเหลือให้ปัญจวิญญาณได้สำเร็จกิจในการเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้อง ในอารมณ์ของตน ๆ ได้นั้น ก็มีประสาทรูปนี้เองเป็นใหญ่ และมีความสำคัญในกิจการงานอันนั้น ส่วนรูปทั้งหลายที่เกิดร่วมอยู่ในกาลาปนั้น ๆ หาได้มีความสำคัญในกิจการเหล่านั้นเท่ากับประสาทรูปไม่ โดยเหตุนี้ ท่านจึงจัดประสาทรูปทั้ง ๕ ว่าเป็น

^{๖๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๒.

^{๖๙} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗.

อินทรีย์ มีจักขุอินทรีย์เป็นต้น ส่วนอินทรีย์ที่เหลืออีก ๑๗ ประเภทนั้น ก็มีความหมายเป็นไปในทำนองเดียวกัน ต่างกันแต่สภาวะ และการงานเท่านั้น คือ

๖) อิตถินทรีย์ ได้แก่อิตถิถารูป ซึ่งมีความเป็นใหญ่ในการแสดงออกของภาวะเพศให้ปรากฏในความเป็นหญิง

๗) ปุริสินทรีย์ ได้แก่ปุริสถารูป ซึ่งมีความเป็นใหญ่ในการแสดงออกของภาวะเพศให้ปรากฏในความเป็นชาย

๘) ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ชีวิตรูปและชีวิตินทรีย์เจตสิก โดยมีความเป็นใหญ่ที่จะปกครองรูปและนาม ที่เกิดร่วมด้วยกับตน ให้ตั้งอยู่หรือให้เป็นไปได้ในฐิตินทรีย์ของรูปและของนามนั้น ๆ

๙) มนินทรีย์ ได้แก่จิต ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่เป็นประธานในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน เพราะเป็นหัวหน้าที่จะนำให้ธรรมทั้งหลายเป็นไปในอารมณ์นั้น ๆ ธรรมทั้งหลายในที่นี้ได้แก่เจตสิก

๑๐) สุขินทรีย์ ได้แก่สุขเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะให้ปรากฏความสุขสบาย ในเวลาที่ประสบกับอารมณ์ในทางกายทวาร

๑๑) ทุกขินทรีย์ ได้แก่ทุกขเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะให้ปรากฏความทุกข์ ในเวลาที่ประสบกับอารมณ์ในทางกายทวาร

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ ได้แก่โสมนัสเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะทำให้ปรากฏเป็นความโสมนัส ในเวลาที่ประสบกับอารมณ์ในทาง มโนทวาร

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ ได้แก่โทมนัสเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะทำให้ปรากฏเป็นความโทมนัส ในเวลาที่ประสบกับอารมณ์ในทางมโนทวาร

๑๔) อุเบกขินทรีย์ ได้แก่อุเบกขาเวทนา ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้ปรากฏขึ้นแห่งความเป็นอุเบกขา คือไม่ทำให้รู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ในเวลา ที่ประสบกับอารมณ์ทั้ง ๖

๑๕) สัทธินทรีย์ ได้แก่สัทธาเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะยังความเป็นสัทธาปสาทะ คือความเชื่อและความเลื่อมใสในอารมณ์ที่เป็นกุศล

๑๖) วิริยินทรีย์ ได้แก่วิริยเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะให้มีความเพียร ที่จะยกธรรมที่เกิดร่วมด้วยขึ้นสู่อารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นกุศลและอกุศล

๑๗) สตินทรีย์ ได้แก่สติเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตนในกิจที่จะให้ระลึกในอารมณ์ที่ตนต้องการนั้น

๑๘) สมาธินทรีย์ ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้จิตเป็นสมาธิตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่ตนต้องการให้อยู่

๑๙) ปัญญินทรีย์ ได้แก่ปัญญาเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้รู้ความเป็นจริงตามเหตุผลของสภาวะธรรม และมีกิจที่จะทำให้ความหลงหรือความเข้าใจผิดในธรรมทั้งปวงในอารมณ์ทั้ง ๖ ที่ได้มาประสบแก่ตน

๒๐) อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ประกอบในโสตามัคคจิตซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้รู้ริยสัจธรรมทั้ง ๔ ที่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็นมาก่อนเลยในสังสารวัฏ

๒๑) อัญญินทรีย์ ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต ๖ ดวง เว้นโสตามัคคจิตกับอรหัตตผลจิต ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้รู้ธรรมที่เป็นโสตาปัตติมัคคปัญญาที่เคยรู้มาแล้วนั้น และทำให้ยิ่งขึ้นไปอีก

๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ ได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ประกอบในอรหัตตผล ซึ่งมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมด้วยกับตน ในกิจที่จะทำให้รู้แจ้งในธรรมที่สุดแห่งทุกข์ คือปัญญาที่รู้ความสิ้นทุกข์ อันเป็นกิจที่จะต้องรู้อีกนั้น ไม่มีแล้วและทำให้เป็นพระชินาสพผู้ทำให้อาสวะหมดสิ้นเด็ดขาดไปแล้ว

อินทรีย์ ๒๒ ดังกล่าวแล้ว เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะแห่งนามและรูปได้ดังนี้ ตั้งแต่หมายเลขที่ ๑ ถึงเลขที่ ๗ เป็นรูป และหมายเลขที่ ๘ คือ ชีวิตินทรีย์มีชีวิตรูปกับชีวิตนามเป็นทั้งรูปและนาม ส่วนตั้งแต่หมายเลข ๙ ถึงหมายเลข ๒๒ เป็นนาม

๓.๕.๕ อริยสัจ ๔ ^{๗๐}

ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งมีลักษณะโดยสังเขป ดังนี้

๑) ลักษณะของทุกข์ มีลักษณะกระสับกระส่ายอยู่เป็นนิจ อยู่หนึ่งๆไม่ได้ทั้งกายและใจ การกระสับกระส่ายของใจก็ดี ของกายก็ดี เพื่อเป็นการแก้ทุกข์ทั้งสิ้น ใจก็กระสับกระส่ายแสวงหาอารมณ์ความสุขอยู่เรื่อย หากความสุขไปทำไม ก็เพื่อจะแก้ทุกข์ ผู้ที่พ้นทุกข์แล้ว ก็ไม่แสวงหาเลย เพราะใจเข้าถึงความสงบแล้ว คือสงบจากการแสวงหา เมื่อเข้าถึงความสงบคือสันติสุขแล้ว ก็ไม่ต้องแสวงหาอีก

๒) ลักษณะของสมุทัย มีลักษณะเป็นเหตุให้กระสับกระส่าย เพราะความต้องการเกิดขึ้นทั้งกายและใจไม่มีที่จะอยู่หนึ่งได้ ใจและกายไม่เคยหยุดทำงานนี้เลย

๓) ลักษณะของนิโรธ มีลักษณะระงับความกระสับกระส่าย ถ้าเข้าถึงสันติสุขคือพระนิพพานแล้วเมื่อใด เมื่อนั้นก็หมดความกระวนกระวายกระสับกระส่าย

๔) ลักษณะของมรรค มีลักษณะอันเป็นเหตุให้ถึงธรรมที่ระงับความกระสับกระส่าย

^{๗๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓.

อริยสังฆธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า เป็นของจริงอันประเสริฐ หรือเป็นของจริงสำหรับผู้ประเสริฐ^{๗๑} คือพระอริยเทวานัน ที่จะเห็นธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ได้ และอริยสัง ๔ มิใช่ว่าพระพุทธองค์ทรงตกแต่งขึ้น แต่เป็นธรรมที่มีอยู่แล้วเหนือกาลเวลา

องค์ธรรมของอริยสัง ๔ ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานเพราะเป็นธรรมชาติหรือสภาวะที่แท้จริงก็มีอยู่ ๔ ประการเท่านั้น และสภาวะธรรมทั้งหลายที่ พระพุทธองค์ทรงแสดงแล้ว เมื่อรวบรวมเป็นหมวดเป็นหมู่ เช่น ชันธ ๕ आयตนะ ๑๒ หรือธาตุ ๑๘ เป็นต้น ก็สังเคราะห์ลงในความจริงแห่งเหตุและผลใน สังฆธรรมทั้ง ๔^{๗๒}

อนึ่งเพื่อมิให้เกิดความเห็นผิด หรือเกิดความแตกต่างกันในบรรดาท่านผู้นับถือพระพุทธศาสนา เนื่องจากไม่สามารถจะถือเอาเนื้อความในพระสูตร กับในพระอภิธรรมให้ลงกันได้ ว่าสภาวะธรรมประเภทไหน สังเคราะห์หรือสรุปลงในสังฆธรรมอันใด ซึ่งจะได้กล่าวตามหลักฐานและเหตุผลดังต่อไปนี้

ทุกขสัง

ก. ในพระอภิธรรม องค์ธรรมของทุกขสัง^{๗๓} ในทางอภิธรรมนั้นได้แก่โลกียจิต ๘๑ ดวง เจตสิก ๕๑ ดวง (เว้นโลกเจตสิก ซึ่งเป็นสมุทัยสัง) รูป ๒๘ รวมองค์ธรรมได้ ๑๖๐ นี้ จัดเป็นทุกขสัง

ข. ในพระสูตร องค์ธรรมของทุกขสัง^{๗๔} ในทางพระสูตรนั้น ได้แก่ ชาติ(ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความแสบ) ปริเทวะ (การบ่นเพ้อรำพัน) ทุกข (ความไม่สบายกาย) โทมนัส(ความเสียใจ) อุปายาส(ความคับแค้นใจ) อปัยิเหติสัมปโยโค (การประสบสิ่งที่ไม่ชอบใจ) ปิเยหิวิปโยโค(การพลัดพลาดจากสิ่งที่รัก) ยัมปิฉัง น ลภติ ตัมปิ (ความปรารถนาไม่สมหวัง) สังขิตเตน ปัญญาพาทานักขันธา ทุกขา (สรุปแล้วเพราะขันธ ๕ นั้นเอง เป็นทุกข์) รวม ๑๑ กองนี้ กล่าวโดยพระสูตร

แต่ความจริงแล้ว ทุกขสังในพระสูตรกับในพระอภิธรรม ก็ได้ต่างกันเลย คือในพระสูตร ท่านกล่าวโดยลักษณะอาการของสภาวะธรรมเหล่านั้นนั่นเอง ดังเช่น ชาติปิทุกขา คือความเกิดเป็นทุกข์นั้นหมายถึง ความเกิดของใคร ใครเป็นผู้เกิดขึ้น ชาติความเกิดคือทุกขสังในพระสูตร ก็หมายถึงความเกิดขึ้นของสภาวะธรรม คือ ความเกิดของจิต เจตสิก และของรูป ซึ่งเป็นทุกขสัง

^{๗๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๐๖/๒๖๒-๒๖๓.

^{๗๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๑/๓๒๙.

^{๗๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓.

^{๗๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๘.

ในอภิธรรมนั่นเอง แม้ชรา และมรณะ ก็เป็นอาการของสภาวะในจำนวน ๑๖๐ นั้นเหมือนกัน มิใช่อื่นไปจากนี้เลย ส่วนโสกะ ปริเทวะ ทุกขะโทมนัส อุปายาส อับปิเยหิ สัมปิโยโค, น ลกิตา ในอาการเหล่านี้ ก็เป็นอาการของ ราคะ โทสะ และทุกขเวทนา ซึ่งเป็นอาการของสภาวะในพระ อภิธรรมนั่นเอง เพราะในที่สุด ท่านก็กล่าวไว้ว่า โดยย่อแล้ว ก็มาจากอุปาทานขันธทั้ง ๕ ที่เป็นทุกข์

ขันธ ๕ หรือรูปนาม ก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป มิใช่อื่นไกลเลย ฉะนั้นจึงไม่ควรจะถือว่าเนื้อความในพระสูตรกับในพระอภิธรรม ให้แตกต่างกัน

ทุกข์สัง ซึ่งโดยย่อได้แก่รูปนามนั้น เป็นปริณญะกิจ คือเป็นกิจที่ควรกำหนดรู้^{๗๕} มิใช่ธรรมที่อยู่ในประเภทที่ควรละ หรือควรเจริญให้เกิดขึ้น

ทุกข์สัง คือสภาวะธรรม ๑๖๐ ที่ว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาพใจความที่เป็นไป ๔ ประการ^{๗๖} คือ

- ก. เป็นสภาพ ที่บีบคั้นหรือข่มเหง
- ข. เป็นสภาพ ต้องปรุงแต่งเนื่องๆ คือ ต้องบำรุงบริหารสังขารอยู่เนื่อง ๆ
- ค. เป็นสภาพ ทำให้เดือดร้อน เช่น ร่างกายไม่แข็งแรงก็เดือดร้อน
- ง. เป็นสภาพ ไม่คงที่ กลับกลอกและฉิบหายอยู่เสมอ คือฉิบหายด้วยความเย็นและความร้อน

ทุกข์ทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วใน ๑๑ กองนี้ก็ว่าได้แก่ จิต เจตสิก รูป หรือขันธ ๕ ก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป อันเป็นตัวทุกข์ ซึ่งมี ชาติ คือ การปฏิสนธิเป็นต้น จึงเป็นอันว่า ทุกข์ทั้งหลาย เหล่านี้มีขึ้นได้เพราะมีขันธ ๕ หรือนามรูปนั่นเอง

สมุทัยสัง

ก. ในพระสูตร องค์ธรรมของสมุทัยทางพระสูตรได้แก่ ตัณหา ๓^{๗๗} ประการ

๑) กามตัณหา ได้แก่ความปรารถนา หรือความยินดี หรือความเพลิดเพลินในอารมณ์ ในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ คือสัมผัสถูกต้อง ลักษณะอาการอย่างนี้ ชื่อว่า กามตัณหา

๒) ภวตัณหา ได้แก่ความยินดีในอารมณ์ต่าง ๆ แต่ความยินดีนี้ประกอบด้วย สัสสตทิฎฐิ คือ มีความเห็นว่าสัตว์นี้เที่ยง และภพนี้เที่ยง ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เคยเป็นอยู่อย่างไร หรือเคยอยู่ที่ไหน ก็ต้องอยู่อย่างนั้น เช่น เชื่อว่า เกิดเป็นคนแล้วตายไปก็ต้องเกิดเป็น

^{๗๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/-/๓๖๘.

^{๗๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕๑/๓๖๙.

^{๗๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓ .

คนเสมอไป ลักษณะที่ยืนดูอยู่ในอารมณ์อย่างนี้ ท่านเรียกว่า ภวตัณหา หรืออีกนัยหนึ่ง มีความยืนดูอยู่ในภพที่ตนได้นั้น ก็เป็นภวตัณหา

๓) วิภวตัณหา ได้แก่ความยินดีในอารมณ์ทั้ง ๖ แต่ว่าความยินดีนั้นประกอบด้วย อุกฺเขททิฏฐิ คือมีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายตายแล้วก็สูญไป ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้นเองแล้วก็ตายเอง แล้วก็สูญเองไม่มีเหตุปัจจัยอันใดที่จะมาทำให้เกิดขึ้นอีก และทั้งการกระทำและผลของการกระทำนั้น ก็ไม่มีการเกิดขึ้น ทั้งสัตว์และกรรมตายแล้วก็สูญหมด ความยินดีและความยึดถือในอารมณ์ที่ประกอบด้วยความรู้สึกลักษณะนี้ เรียกว่า วิภวตัณหา

ข) ในพระอภิธรรม องค์ธรรมของตัณหา ท่านสงเคราะห์ลงในโลกเจตสิก^{๗๘} คือ กามตัณหานั้น ได้แก่โลกเจตสิกในโลกทิสฺสวียปยุต ๔ ดวง ส่วนภวตัณหา ได้แก่โลกเจตสิกที่ประกอบได้ในโลกมูลจิตทั้ง ๘ ดวง และวิภวตัณหา ได้แก่โลกเจตสิกที่สัมปยุตด้วย อุกฺเขททิฏฐิ ๔ ดวง คือต่างกันแต่ความเห็นว่าเที่ยงกับเห็นว่าสูญเท่านั้น

ตัณหาทั้ง ๒ นี้ ถ้าจะกล่าวโดยพิสดารแล้ว ก็มีจำนวน ๑๐๘ คือ อายุตนะ ๑๒ ในตัณหา ๓ (กาม ภว และวิภว) รวมเป็น ๓๖ และประกอบด้วยกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต จึงเป็นจำนวน ๑๐๘ ทั้งนี้แจกแจงโดยวัตถุที่เป็นอารมณ์ของตัณหา

ถ้ากล่าวโดยมัชฌิมา คืออย่างกลาง ก็ได้แก่ตัณหา ๓

ถ้ากล่าวโดยย่อ ก็ได้แก่โลกเจตสิกอย่างเดียวเท่านั้น

ถ้าตัณหาเหล่านี้ เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์จริง มีการทำให้เกิดขึ้นในภพใหม่เป็นต้น โดยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกตัณหาเหล่านี้ว่า ทุกขสมุทัย เพราะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ คือได้สภาวะธรรม ๑๖๐ หรือได้แก่ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้นนั่นเอง

ตัณหาทั้ง ๓ นี้ เป็นธรรมที่ควรจะละให้หมดไป หรือให้สิ้นไป ฉะนั้นตัณหา ๓ จึงเป็นปหานัตัพพธรรม คือเป็นธรรมในประเภทที่ต้องละ ไม่ใช่ธรรมที่ควรกำหนดรู้

ในสมุทัยสัง มีสภาพใจความที่ทำให้เป็นไป ๔ อย่าง คือ

๑) มีการบำรุงให้ทุกข์เกิดขึ้นหรือเจริญขึ้นมากมาย

๒) ย่อมชักนำมาซึ่งทุกข์ให้ตั้งอยู่ยืดยาว

๓) ย่อมประกอบหรือร้อยรัดไว้ มีให้ทุกข์พันไปได้

๔) ย่อมเป็นสภาพที่กังวล ขัดขวางไว้มิให้พ้นจากทุกข์

นิโรธสัง

^{๗๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗.

สภาวะธรรมในนิโรธสัง ได้แก่พระนิพพาน เพราะเป็นธรรมที่ดับทุกข์ และดับเหตุแห่งทุกข์คือสมุทัย ท่านจึงเรียกว่า ทุกขนิโรธสัง เพราะเป็นที่ที่ไม่มีทุกข์ หรือธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์ คือเป็นอารมณ์ที่ตรงข้ามกับทุกข์

อันที่จริง การดับทุกข์นั้น ก็หมายถึงดับสมุทัย เพราะทุกข์เป็นผลสมุทัยเป็นเหตุ เมื่อจะดับผล ก็ต้องดับเหตุแห่งทุกข์ คือตัวสมุทัย

ในนิโรธสัง มีสภาพใจความที่ทำให้เป็นไป ๔ อย่าง คือ

- ๑) เป็นธรรมที่ออกจากทุกข์ทั้งปวง
- ๒) เป็นธรรมที่สัจจจากกิเลสและทุกข์
- ๓) เป็นธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง
- ๔) เป็นธรรมที่ไม่มีความตาย

นิโรธคือพระนิพพานนั้น ท่านแสดงลักษณะ กิจ และ ผล ไว้ดังนี้

มีความสงบจากเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ เป็นลักษณะ

มีการทำให้ไม่ต้องจุติ เป็นกิจ

ไม่มีนิमितเครื่องหมาย เป็นผลปรากฏ นิमितในที่นี้ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คือ ขันธ์ทั้ง ๕ นี้เอง

ความหมายของพระนิพพานหรือนิโรธสัง ก็คือ ในที่ใดเป็นที่ดับแห่งตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ในที่นั้นแหละเป็นที่ดับทุกข์ และก็ในที่นั้นเองคือพระนิพพาน เพราะความดับแห่งทุกข์ เป็นเครื่องส่องให้เห็นธรรมคือนิโรธสัง

พระนิพพานเป็นสังขิการียากิจคือเป็นกิจที่จะต้องทำให้แจ้งหรือต้องทำให้ไปถึงหมายความว่า ต้องทำให้ถึงที่ที่ดับตัณหาดับ เมื่อถึงที่ที่ดับตัณหาดับเมื่อใด เมื่อนั้นก็ชื่อว่าทำพระนิพพานให้แจ้งแล้ว โดยเหตุนี้ พระนิพพานจึงมิใช่เป็นธรรมที่จะถึงได้ หรือแจ้งได้ด้วยการพูด ด้วยการอธิบาย หรือด้วยการนึกคิดตรึกตรองเพียงด้วยจิตตปัญญา หรือด้วยการอ่อนน้อมขอร้อง พระนิพพานจะต้องรู้แจ้งได้ด้วยภาวนาปัญญา คือปัญญาที่ต้องเจริญให้เกิดขึ้นเท่านั้น^{๗๙}

โดยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า การไปพระนิพพานอันเป็นที่สุดแห่งทุกข์นั้น มิได้ไปด้วยอิทธิฤทธิ์หรือด้วยยวดยานใด ๆ แต่จะต้องไปด้วยมัชฌิมาปฏิปทา คือมรรคมืองค์ ๘^{๘๐} เพราะมรรคมืองค์ ๘ เท่านั้น ที่เป็นธรรมจะพึงชำระล้างกิเลสให้หมดสิ้นไปได้ หรือที่จะเป็นเครื่องดำเนินไปให้ถึงธรรมที่ดับตัณหา หรือบรรลุถึงพระนิพพานได้

^{๗๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๓๙/๗๔.

^{๘๐} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๑/๗๐.

มัคคสัง

มัคคสัง มีความหมายว่า เป็นหนทาง^{๔๑} หรือเป็นเครื่องมือที่จะดำเนินไปให้ถึงพระนิพพาน คือธรรมที่ดับทุกข์ได้จริง และมีทางเดียวเท่านั้น ซึ่งได้แก่สติปัฏฐาน ๔ อันจะทำให้สัตว์หมดจดจากกิเลส และทางนี้มีองค์ธรรมประกอบ ๘ ประการ ท่านจึงเรียกว่า นิโรธคามินีปฏิปทา หมายความว่า เป็นข้อปฏิบัติที่จะทำให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้จริง ซึ่งได้แก่

๑) สัมมาทิฐิ ได้แก่ปัญญาเจตสิก คือความเห็นถูกในเหตุผลของสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ที่ได้มาจากการฟังหรือการกำหนดอารมณ์ คือ มหาสติปัฏฐาน ๔ สัมมาทิฐินี้ ถ้าเป็นโลกีย์ก็มีชั้น ๕ หรือรูปนามเป็นอารมณ์ ถ้าเป็นโลกุตตร ก็มีนิพพานเป็นอารมณ์

๒) สัมมาสังกัปป ได้แก่วิตกเจตสิก คือความดำริชอบ ที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่ไม่เนื่องด้วยความยินดีในกามอันเป็นมูลมาจากโลภะ และไม่ตรึงในอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกาม ๕ คือความเบียดเบียน กับไม่ตรึงในอารมณ์ที่เป็นไปด้วยความพยาบาทคิดปองร้าย ให้เขาได้รับความเดือดร้อนพินาศทำลายไป อันเป็นมูลที่เนื่องมาจากโทสะ

เมื่อประมวลอารมณ์ของวิตกทั้ง ๓ นี้ก็ได้แก่ อภิชฌา คือ ความยินดี ความพอใจ อันเกิดมาจากมูล คือ โลภะ กับโทมนัสคือความไม่ยินดีไม่ชอบใจ อันเกิดจากมูล คือ โทสะ ซึ่งมูลทั้ง ๒ นี้ ก็เกิดจากมูลคือโมหะ หรืออวิชชา

ฉะนั้น ตัววิตกคือสัมมาสังกัปปในองค์มรรค ๘ นี้ จึงได้แก่วิตกเจตสิก ซึ่งทำหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่ปราศจากความยินดีในร้าย ก็คือยกจิตขึ้นสู่อารมณ์สติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง เพราะสติปัฏฐาน ๔ เป็นตัวทำลายอภิชฌาและโทมนัส และอภิชฌากับโทมนัสทั้ง ๒ นี้มีมูลมาจากโมหะ จึงกล่าวได้ว่า ตัวสติปัฏฐานเป็นผู้กั้นกระแสของโมหะ มิให้เกิดขึ้นมาทำการปิดบังความจริงของอารมณ์ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ที่วิตกยกขึ้นสู่ปัญญา เพื่อให้สติปัญญาพิจารณาอยู่เสมอ จนกว่าปัญญาจะรู้แจ้งเห็นจริงในอารมณ์นั้น ๆ และหยั่งลงในสังขารทั้ง ๔

สัมมาสังกัปปนั้น ท่านสงเคราะห์ไว้ในกองปัญญา^{๔๒} ก็เพราะว่าเป็นตัวอุปการะแก่ปัญญา ได้พิจารณาเหตุผลตามความเป็นจริงในอารมณ์นั้น

วิตกเจตสิกนี้ มีอารมณ์ได้ทั้งกุศลและอกุศล แต่วิตกอันเป็นสัมมาสังกัปปในองค์มรรค ถ้าเป็นโลกีย์ก็ต้องมีสติปัฏฐาน ๔ เป็นอารมณ์ ถ้าเป็นโลกุตตรก็ต้องมีนิพพานเป็นอารมณ์ เพราะมรรค ๘ มีได้ทั้งโลกีย์และโลกุตตร ถ้ามรรคใดมีอารมณ์อย่างอื่น มรรคนั้นจะไม่ครบองค์ ๘

^{๔๑} พระโสภณเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุลี. หน้า ๓๔๕.

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

๓) สัมมาวาจา ได้แก่การเว้นจากวจีทุจริต ๔ มีมุสา เป็นต้นอันเกิดจากอกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ

การที่สัมมาวาจาเจตสิก เว้นจากวจีทุจริตเสียได้นั้น ก็เพราะว่าสัมมาวาจาเจตสิกนี้ เกิดขึ้นสัมปยุตกับวิตกเจตสิกในองค์มรรคที่ ๒ ซึ่งยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่ปราศจากความเบียดเบียน ความพยาบาท และความใคร่ในกาม เพราะในอารมณ์ของวิตกเจตสิกคือ สัมมาสังกัปปนั้น ไม่สามารถจะทำให้อารมณ์ของมูลทั้ง ๓ มีโลภะมูล เป็นต้นเกิดขึ้นได้ เมื่ออารมณ์ของมูลทั้ง ๓ เกิดขึ้นไม่ได้แล้ว วจีทุจริตทั้ง ๔ ก็ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ในอารมณ์นั้น เมื่อวจีทุจริตทั้ง ๔ เกิดไม่ได้ในอารมณ์นั้นหรือในขณะนั้น ก็เป็นว่ากิจของศีล คือการละเว้นหรือห้ามปรามการก้าวล่วงละเมิดแห่งวจีทุจริต ก็เกิดขึ้นและมีอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย

เพราะฉะนั้น มรรคองค์นี้ ท่านจึงสงเคราะห์ลงในกองศีล^{๘๓} ซึ่งมีหน้าที่ประหารกิเลสอย่างหยาบที่จะล่วงออกมาทางวาจา เพราะมรรคองค์นี้ที่จะเป็นไปได้โดยสมบูรณ์ ก็ต้องอาศัยสัมมาสังกัปป คือวิตกทั้ง ๓ ถ้าหากวิตกเจตสิกยังเป็นไปอยู่ตราบใด สัมมาวาจา คือเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ก็ยังเป็นไปตราบนั่น

มรรคองค์นี้ ถ้าเป็นโลกีย์ ก็ต้องอาศัยอารมณ์ของมหาสติปัฏฐานเป็นไปต่อเมื่อหยั่งลงถึงมรรคสัง คือประหารกิเลสได้แน่นนอนเมื่อใด เมื่อนั้นก็เป็นโลกุตตร โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๔) สัมมากัมมันโต ได้แก่สัมมากัมมันตะเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่เว้นกายทุจริต ๓ มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น มรรคองค์นี้ก็ต้องอาศัยสัมมาสังกัปป คือวิตกเจตสิกทั้ง ๓ เป็นเหตุกับประกอบด้วยสัมมาวาจาในมรรคองค์ที่ ๓ นั้นด้วย

มรรคองค์นี้ ท่านสงเคราะห์ลงในกองศีล และมีอธิบายอย่างเดียวกันกับสัมมาวาจาต่างกันแต่ว่า สัมมาวาจานั้น ขำระกิเลสทางวาจา ส่วนสัมมากัมมันโตมีหน้าที่ขำระกิเลสทางกาย

๕) สัมมาอาชีโว ได้แก่สัมมาอาชีวะเจตสิก ที่สัมปยุตด้วยสัมมาวาจาและสัมมากัมมันโต มรรคองค์นี้ มีหน้าที่ขำระมิถาชีฟที่เป็นไปด้วยกับวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ และสงเคราะห์อยู่ในกองศีล เพราะเป็นไปด้วยกับกายและวาจา

ส่วนความเป็นประเภทของโลกีย์และโลกุตตรนั้น มีอธิบายอย่างเดียวกันกับสัมมาวาจาและสัมมากัมมันโต

^{๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๔๒/๕๐๓.

๖) สัมมาวายาโม ได้แก่วิริยเจตสิก มีหน้าที่ ๔ อย่าง คือทำความเพียรในที่ ๔ สถาน^{๘๔} มีเพียรระวังมิให้อกุศลเกิดขึ้น เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เพียรเจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพียรเจริญกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดมากขึ้น ถ้าจะสรุปโดยใจความแล้ว ก็ได้แก่การทำความเพียรในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพราะองค์ธรรมของสติปัฏฐานท่านกล่าวว่า มี ๓ ประการ คือ ๑) อาตปปี ได้แก่วิริยเจตสิก คือ สัมมาวายาโม ๒) สัมปชาโน ได้แก่ปัญญาเจตสิก คือ ปัญญาสัมมาทิฐิ ๓) สติมา ได้แก่สติเจตสิก คือ ที่ระลึกอยู่ในอารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔

เมื่อประกอบด้วยองค์ ๓ ดังกล่าว โดยถูกต้องเสมอภาคกันแล้ว อภิชมาและโทมนัสก็จะพินาศไป

ฉะนั้น สัมมาวายาโม ก็ต้องเกิดสัมปยุตด้วยสัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว ด้วย เพราะกิจของความเพียรนั้น มีการละบาปเป็นต้น ข้อนี้ก็เกินไปเพื่อประโยชน์แก่ศีล ดังนั้น มรรคข้อนี้ ท่านจึงแสดงไว้ในลำดับที่ ๖ ซึ่งต่อจากศีลคือสัมมาอาชีโว เพราะศีลจะตั้งอยู่ได้ก็อาศัยความเพียรนี้ และความเพียรนี้มีหน้าที่ที่ละอกุศลทางใจ ซึ่งเป็นกิเลสอย่างกลาง และยังมีหน้าที่เจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นอีกด้วย กุศลในที่นี้ ได้แก่สมาธิและปัญญา หมายความว่าสมาธิและปัญญาที่ยังไม่เกิดก็เพียรทำให้เกิดขึ้น

โดยเหตุนี้ ท่านจึงสงเคราะห์มรรคองค์ที่ ๖ นี้ เข้าในกองสมาธิ ซึ่งรองลำดับจากศีล ส่วนที่ประเภทของโลกีย์และโลกุตตรนั้น ก็มีอธิบายอย่างเดียวกันกับสัมมาสังกัปป

๗) สัมมาสติ ได้แก่สติเจตสิก ที่มีการระลึกอยู่ในอารมณ์ของสติปัฏฐาน สัมมาสตินี้ ท่านสงเคราะห์เข้าในกองสมาธิ เพราะว่าสัมมาสติเป็นตัวกั้นกระแสของนิวรณ์ ทำให้นิวรณ์เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ไม่ได้ และองค์ของสัมมาสตินี้จะเจริญมั่นคงอยู่ได้ก็อาศัยสัมมาวายาโม คือต้องมีความเพียรอย่างเด็ดเดี่ยว มิฉะนั้นก็เจริญมั่นคงไม่ได้ โดยเหตุนี้ท่านจึงจัดสัมมาสติไว้รองลำดับจากสัมมาวายาโม และความเพียรจะจัดขึ้นเป็นสัมมาวายาโมได้นั้น ก็ต้องอาศัยมาจากสัมมาสติ คือ สติที่เป็นไปในสติปัฏฐาน ๔

ส่วนนัยของโลกีย์ และโลกุตตรนั้น ก็เป็นไปอย่างเดียวกันกับนัยของสัมมาวายาโม

๘) สัมมาสมาธิ ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ที่มีกำลังตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ เอกัคคตาเจตสิกในที่นี้ จัดอยู่ในกองของสมาธิ เพราะเอกัคคตาที่จัดขึ้นเป็นสมาธิได้นั้น ก็ต้องมา

^{๘๔} อก.จตุก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๒๔.

จากสัมมาสติกับสัมมาวาจาโม ฉะนั้นสัมมาวาจาโมและสัมมาสติกับเอกัคคตาที่สัมปยุตด้วย สัมมาสติทั้ง ๓ องค์นี้ ท่านจึงจัดไว้ในกองของสมาธิ^{๘๕} เพราะต้องอาศัยซึ่งกันและกันเป็นไป

สมาธิที่จะเข้าอยู่ในองค์ของมรรค หรือไม่นั้น จะเอาอะไรมาเป็นเครื่องตัดสิน ก็ต้อง เอาอารมณ์มาเป็นเครื่องตัดสิน คือถ้าสมาธินั้นเป็นไปในอารมณ์ของสติปัฏฐานแล้ว สมาธินั้นก็ จัดเป็นสัมมาสมาธิในองค์มรรค

ส่วนความเป็นประเภทของโลกีย์ และโลกุตตรนั้น ก็มีอธิบายอย่างเดียวกันกับ สัมมาสติ

มรรค ๘ มีทั้งที่เป็นโลกีย์และโลกุตตร ถ้าเป็นโลกีย์ ท่านจัดเอาสัมมาสติเป็นองค์มรรค เบื้องต้น เพราะสติปัฏฐานเป็นบุพภาคมรรค ส่วนมรรคอีก ๗ องค์ ก็ต้องมีอารมณ์เป็นไปกับ สติปัฏฐาน คือต้องอาศัยสติปัฏฐานอุปการะให้เป็นไป

เมื่อบุพภาคมรรคคือสติปัฏฐานได้อบรมปัญญาโลกีย์ ซึ่งได้แก้วิปัสสนาปัญญาให้ แก่กล้า จนสามารถหยั่งลงในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ขณะใด ขณะนั้นมรรค ทั้ง ๘ ก็เป็นมรรคสัง ซึ่งในโลกุตตรมรรคไปฉะนั้น มรรคสังซึ่งเป็น โลกุตตร ท่านจึงจัดปัญญา คือ สัมมาทิฐิขึ้นเป็นประธาน เพราะสำเร็จกิจแล้วด้วยปัญญา ซึ่งเป็นประโยชน์ของ โปธิปักขิยธรรม

โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้ เมื่อสรุปแล้วก็ได้แก่มรรค ๘ และเมื่อย่อมมรรค ๘ ลง แล้วก็ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

เพราะเหตุใด พระพุทธองค์จึงทรงแสดงทุกขสังวัเป็นอันดับแรกใน อริยสัจ ๔ ทั้งนี้ก็ เพราะว่า ทุกข์เป็นของหยาบ รุ้ง่ายกว่าสมุทัย และแท้จริงแล้วก็มิแต่ทุกข์เท่านั้น ที่เลื่อนกลาด อยู่ในโลก จึงสมควรให้สัตว์ทั้งหลายกำหนดรู้ ความจริงของโลกว่าเป็นทุกข์นี้เป็นอันดับที่ ๑

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นแล้วว่ามีแต่ทุกข์ จึงสาวหาเหตุว่าอะไรที่ทำให้เกิดทุกข์ ก็จะได้ความ จริงว่าเพราะตัณหาอันเป็นตัวสมุทัย โดยเหตุนี้จึงทรงแสดงสมุทัยเป็นอันดับที่ ๒ เพราะสมุทัย เป็นธรรมที่สุขุม ยากที่สัตว์จะรู้ได้ ในเมื่อไม่รู้จักตัวทุกข์เสียก่อน

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นโทษของสมุทัยคือตัณหาแล้ว ก็เกิดความเบื่อหน่ายในทุกข์ เมื่อเกิด ความเบื่อหน่ายแล้ว ก็คลายความกำหนดยินดีในทุกข์ เมื่อตัณหาคือความกำหนดยินดีคลายออก และสิ้นสุดลงในที่ใด ก็ปรากฏพระนิพพานในที่นั้น โดยเหตุนี้ จึงทรงแสดงนิโรธเป็นอันดับที่ ๓

เมื่อเกิดปัญญายังลงเห็นธรรมที่ดับทุกข์คือนิโรธแล้ว จึงกลับมารู้เหตุ คือข้อปฏิบัติที่ ทำให้ดำเนินมาถึงธรรมที่ดับทุกข์ โดยเหตุนี้ จึงแสดงมรรคสังเป็นอันดับที่ ๔

^{๘๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

ดังเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว อริยสัจธรรมจึงต้องมี ๔ จะลดอันใดอันหนึ่งย่อมไม่ได้ และเมื่อปัญญาเข้าถึงสัจจะอันใดอันหนึ่ง ก็เป็นอันว่าเข้าถึงธรรมทั้ง ๔^{๘๖} สัจจะ

๓.๕.๖ ปฏิจจสมุปบาท

คำว่า ปฏิจจสมุปบาท หมายถึงธรรมชาติที่เป็นเหตุเป็นผล อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ติดต่อเนื่องกัน และทำให้เป็นไปในสังสารวัฏมิให้สิ้นสุดลงได้ หรือว่าธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุและอาศัยเหตุเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท แปลว่า ธรรมที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิด

ส่วนองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นมี ๒๔ ปัจจัย เช่น เหตุปัจจัย อารัมณปัจจัย เป็นต้น ท่านยกเอาองค์ปฏิจจสมุปบาทขึ้นแสดงก่อน เพราะเป็นแม่บทของปัจจัย ๒๔ ดังเช่น อวิชชา ซึ่งเป็นองค์ของปฏิจจสมุปบาท เป็นปัจจัยแก่สังขารนั้น เป็นโดยปัจจัยอะไรบ้าง ปัจจัย ๒๔ นี้ บางทีก็เรียกว่า มหาปฏิฐาน

การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทธรรม ก็เพื่อจะให้เป็นที่ตั้ง แห่งการพิจารณาให้เป็นความจริงของสภาวะธรรม ที่เกิดขึ้นและเป็นไปเองด้วยเหตุปัจจัย ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้ เกิดปัญญา ความเห็นถูก อันเป็นเหตุให้ละความเห็นผิด ที่เคยเห็นว่าโลกเที่ยง หรือมีอัตตา ตัวตนเป็นต้น^{๘๗} ปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ เป็นภูมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาด้วยหมวดหนึ่งใน จำนวนวิปัสสนาภูมิ ๖

การที่ท่านยกเอา อวิชชาขึ้นมากล่าวเป็นเบื้องต้น หาใช่ว่า อวิชชาเป็นตัวเกิดก่อน ไม่เป็นแต่เพียงให้รู้ว่า อวิชชาเป็นตัวประธานในปฏิจจสมุปบาทเท่านั้น เพราะเหตุแห่ง ปฏิจจสมุปบาทเป็นตัววัฏฏะ ติดต่อกันเป็นวงกลม ฉะนั้นจึงไม่สามารถจะหาเงื่อนต้นและเงื่อน ปลายได้^{๘๘}

ปฏิจจสมุปบาทนั้น ท่านกล่าวด้วยองค์ ๑๒ คือองค์ธรรมที่จัดขึ้นเป็น ปฏิจจสมุปบาทนั้นมี ๑๒ แต่ในองค์ทั้ง ๑๒ นั้น ถ้านับโดยปัจจัย คือนับในระหว่างองค์ก็ได้ ๑๑ ปัจจัย การพิจารณารู้แจ้งตามความเป็นจริง แห่งความเป็นไปขององค์ปฏิจจสมุปบาทนั้น ย่อม ทำลายกิเลสธรรม มีวิปัสสนาเป็นต้น ให้ระงับไปตามควร แก่การเห็น เมื่อรู้ว่า

เพราะอวิชชา มี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ย่อมละความเห็นผิดที่เคยเห็นว่า ธรรม ทั้งหลายมีผู้สร้าง หรือมีผู้บันดาลให้เกิดขึ้น เช่นพระเจ้าหรือพระอินทร์พระพรหม เป็นต้น

^{๘๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๑.

^{๘๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๕/๕๔๔.

^{๘๘} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔.

ความเห็นผิดดังนี้ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เพราะสังขารมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ มีปฏิสนธิวิญญาณ เป็นต้น ย่อมละความเห็นผิด ที่เคยเห็นว่า มีตัวมีตนในเบญจขันธ์ เป็นต้น

เพราะวิญญาณมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ได้แก่เจตสิกและกัมมัชรูป ย่อมละความเห็นผิด ที่เคยเห็นว่าสังขารเป็นสิ่งที่ป็นสารมันคง เป็นต้น

เพราะนามรูปมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ย่อมละความเห็นผิด ที่เคยเข้าใจว่า เราเป็นผู้นั้น เราเป็นผู้ไฉน เป็นต้น

เพราะอายตนะมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ได้แก่ผัสสะเจตสิก มีจักขุสัมผัส เป็นต้น ย่อมละความเห็นผิด ที่เข้าใจว่า มีผู้ถูกต้องอารมณ์

เพราะผัสสะมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา ได้แก่เวทนาเจตสิก มีอุเบกขาเวทนา เป็นต้น ย่อมละความเห็นผิด ที่เคยเข้าใจว่ามีตัวมีตนเป็นผู้สวดยความสุขและทุกข์

เพราะเวทนามี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ได้แก่โลภะเจตสิก ที่มีความยินดีพอใจเพลินอยู่ในอารมณ์ ๖ ย่อมละความปรารถนาหรือความยินดีในภพต่างๆ

เพราะตัณหามี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ได้แก่โลภะเจตสิกและทิฏฐิเจตสิกที่มีความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ ๖ ย่อมละความยึดถือในอารมณ์ มีความเห็นผิด เป็นต้น

เพราะอุปาทานมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ได้แก่เจตนาเจตสิกวิบากจิตกับกัมมัชรูป มีความเกิดขึ้นของเบญจขันธ์ เป็นต้น ย่อมละความเห็นผิดที่เคยเข้าใจว่า เบญจขันธ์นั้นดับแล้วสูญหมด

เพราะภพมี จึงเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ คือความเกิดขึ้นในกำเนิด ๔ ย่อมละความเห็นผิด ที่เคยเข้าใจว่า การเกิดขึ้นของเบญจขันธ์นั้น เป็นความสุข

เพราะชาติมี จึงเป็นปัจจัยให้มีรา และมรณะ คือความเสื่อม ความแตกทำลายแห่งขันธ์ มรณะนั้นได้แก่ความตาย ย่อมละความเห็นผิดที่เคยเห็นว่า เบญจขันธ์นี้เป็นของงามหรือเที่ยง เป็นต้น

ส่วนโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ เป็นต้นนั้น เป็นอานิสงส์หรือเป็นผลที่ได้มาจากชาติ ถ้าชาติความเกิดไม่มีแล้ว ธรรมดังกล่าวก็ไม่มีเช่นกัน เพราะฉะนั้นพระพุทธรองค์จึงตรัสว่า ดับชาติความเกิดเสียได้แล้ว ทุกข์ทั้งหลายก็เป็นอันดับหมดสิ้น

ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรา มรณะนั้น เป็นโดยอุปนิสสยปัจจัยเดียวเท่านั้น

วิภูฏะ คือ กิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ นั้น จะดับลงทันทีก็เพราะความดับแห่งมูลทั้ง ๒ คือ อวิชชาซึ่งเป็นมูลต้น และตัณหาซึ่งเป็นมูลที่รับต่อมา โดยอาศัยตามนัยดังกล่าวแล้ว วิภูฏะทั้ง ๓ ของไตรภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ อันเป็นธรรมชาติที่ปราศจากเบื้องต้นและที่สุด ซึ่งหมุนเวียนอยู่เสมอทำให้สัตว์ทั้งหลายถูกเบียดเบียนก็ย่อมปรากฏ ความ

หมุนเวียนเป็นวัฏฏะดังนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า ‘ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะละเอียด บัณฑิต (เท่านั้น) จึงจะรู้ได้ ส่วนหมู่ประชาผู้รุกรมด้วยอาลัย ยินดีในอาลัยเพลิดเพลินในอาลัย ฐานะที่หมู่สัตว์ผู้รุกรมด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัยนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอทิปปัจจยตาหลักปฏิจจสมุปบาท’^{๘๙}

สรุป วิปัสสนาภูมิ เป็นธรรมที่เนื่องอยู่ในวิปัสสนา คือภูมิของวิปัสสนาแต่ละภูมิก็ได้แก่นามกับรูป และผู้เจริญวิปัสสนาจะต้องกำหนดนามรูป เพราะนามรูปเป็นวัตถุที่จะต้องถูกพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา แล้วนามรูปนี้เอง จะเป็นผู้ให้ความจริงแก่ปัญญา ว่าตัวเขาไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยผู้ปฏิบัติได้พิสูจน์เห็นแล้วด้วยตนเอง ปัญญานั้นก็เรียกว่าวิปัสสนาปัญญา อันเป็นปัญญาที่ประหารกิเลสได้แน่นอน วิปัสสนาภูมิ ๖ ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งเมื่อก้าวโดยย่อแล้ว วิปัสสนาภูมิ ๖ ก็ได้แก่นามกับรูป และภูมิทั้ง ๖ นี้ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา หรือเป็นกรรมฐานของวิปัสสนา หรือเป็นธรรมที่อบรมที่จะให้เกิดปัญญาได้

๓.๖ อานิสงส์การเจริญวิปัสสนาภาวนา

อานิสงส์การกำหนดรู้เวทนา การตามรู้เวทนาส่งผลให้นักปฏิบัติยังเห็นความเกิดดับของเวทนา ในบางขณะนักปฏิบัติอาจรับรู้เหตุเกิดขึ้นและเหตุดับไปของเวทนาตามที่ได้สดับมาอีกด้วย กล่าวคือ สุขเวทนาเกิดจากการประสบกับอารมณ์ที่น่าชอบใจ ทุกขเวทนาเกิดจากการพบกับอารมณ์ที่ไม่น่าชอบใจ อุเบกขาเวทนาเกิดจากการประสบกับอารมณ์เป็นกลาง นอกจากนี้ เวทนายังมีเหตุเกิดคือกรรมในอดีต อวิชชาและตัณหา ผู้ที่เห็นความเกิดดับของเวทนาอย่างนี้ จะเกิดสติระลึกว่ามีเพียงความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือวางเฉย ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี เขาย่อมปราศจากความยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลก คืออุปาทานขันธ ดังในพระสูตรนี้ กล่าวว่า “เธอตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในเวทนาอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะ คือ ความดับในเวทนาอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความดับในเวทนาอยู่บ้าง เธอย่อมเป็นอยู่อย่างหนึ่ง คือเข้าไปตั้งสติว่าเวทนามีก็เพียงสักว่าเอาไว้รู้เพียงสักว่าเอาไว้ระลึกได้เท่านั้น เธอเป็นผู้อยู่อย่างไม่ถูกตัณหา และทิณฐิเข้าอิงอาศัย และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”^{๙๐}

^{๘๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕.

^{๙๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

อานิสงส์การกำหนดรู้สติปัฏฐาน ผู้ที่เจริญสติปัฏฐานตามสติปัฏฐานเทศานี้ ย่อม บรรลุอมรรคผล และนิพพานเป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความเศร้าโศก และความรำคาญรำคาญ ดับทุกข์ทางกายและโหม่นสทางใจในภพนี้^{๙๑} เมื่อได้ปรินิพพานแล้วก็ไม่ เวียนตายเวียนเกิดในภพใหม่ได้รับทุกข์และโหม่นสอีก ท่านเป็นผู้บรรลุอมรรคญาณ ๔ คือ โสดา ปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ พร้อมทั้งรู้ แจ้งพระนิพพานอันเป็นสภาพดับทุกข์ทั้งปวง สมจริงดังพระพุทธรพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

“เอกายโน อัย ภิกขเว มคโค สดตานัน วิสุทฺธิยา โสภปริเทวนัน สมตักกมาย ทุกฺขโหม่นสสนัน อตถงคมาย ฌายสส อธิคมาย นิพพานสส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ จตฺตารโ สติปัฏฐานา.”^{๙๒}

“ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์บริสุทธิ์ได้ ล่วงพ้นความ โศกและความรำคาญรำคาญได้ ดับทุกข์และโหม่นสได้ บรรลุอริยมรรคและเห็นแจ้งพระนิพพาน ได้ หนทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๙๓}

การเจริญสติปัฏฐานนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อชำระกิเลสรู้แจ้งพระนิพพาน ดังนั้นผู้ที่ เจริญสติปัฏฐานด้วยการระลึกรู้กองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรมอันเป็นปรมาตถ์ล้วน ๆ จึง สามารถบรรลุจุดหมายในการปฏิบัติธรรมคือ ความหลุดพ้นจากวิภวสงสารได้

อนึ่ง การเจริญสติปัฏฐาน อาจเรียกว่า วิปัสสนาภาวนา (การเจริญวิปัสสนา) จตุสัจจกรณฐาน (กรณฐานที่ทำให้แทงตลอดสัจจะ ๔) และปุพพภาคมรรค (หนทางเบื้องต้น ในการบรรลุโลกุตตรธรรม) นอกจากนี้ การเจริญภาวนาอื่นเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏใน พระสูตรต่าง ๆ เช่น การเจริญสัมมัปปธาน การเจริญอินทรีย์ การเจริญโพชฌงค์ และการเจริญองค์ มรรคเป็นต้น ก็นับเข้าในการเจริญสติปัฏฐานเพราะสติเป็นหลักสำคัญ หากปราศจากสติแล้ว นักปฏิบัติไม่อาจเจริญธรรมอย่างอื่นได้

“เอกายโน อัย ภิกขเว มคโคติ เอตถ เอกมคโค อัย ภิกขเว มคโค. น ทวิธา ปถกฺกโตติ เอวมตฺถโถ ทฏฺฐพฺโพ”^{๙๔}

“ในพระดำรัสว่า เอกายโน อัย ภิกขเว มคโค หมายความว่า ภิกษุทั้งหลาย หนทาง คือสติปัฏฐานนี้เป็นทางสายเดียว ไม่ใช่ทางสองแพร่ง”^{๙๕}

^{๙๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาณัย เล่ม ๑, หน้า ๓๑๑.

^{๙๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๖/๗๗.

^{๙๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

^{๙๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/-/๓๙๐.

ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงควรเชื่อมั่นพระพุทธรูปนั้นแล้วเพียรเจริญสติปัฏฐานเพื่อ บรรลุธรรมอันเป็นที่พึงของเราทั้งหลายเถิด

การปฏิบัติธรรมตามนัยสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นธรรมหลักในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เพราะไม่มีใครสามารถบรรลุธรรมโดยมิได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง มีกายานุปัสสนาเป็นต้น ความจริงแล้วทุกคนต้องบรรลุธรรม ด้วยการเจริญสติปัฏฐานอันเป็นทางสายเดียวนี้ เพราะวิปัสสนาญาณและมรรคญาณเป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต เมื่อจิตระลึกรู้สภาวะธรรมล้วน ๆ และมีสมาธิตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรม ปัญญาที่เกิดร่วมกับสติและสมาธิ ย่อมจะพัฒนาแก้ล้าขึ้นตามลำดับ ปัญญาดังกล่าวเรียกว่า ภาวนามยปัญญา ดังมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาว่า^{๔๖}

ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตตธมฺเมสุ กญฺจิ ธมฺมํ อนามสฺติวาท ภาวนา นาม นตฺถิ ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสภปริเทเว สมตฺติกนฺตาทิ เวทิตพฺพา^{๔๗}

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภาวนาที่ไม่เนื่องด้วยกาย เวทนา จิต หรือสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่มี ดังนั้น พึงทราบว่ แม้ท่านเหล่านั้นได้ล่วงพ้นความโศก และคร่ำครวญด้วยทางสายนี้เอง.

ดังนั้น การศึกษาแนวทางในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น พบว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นการฝึกอบรมจิตให้เกิดปัญญา ปัญญาที่รู้แจ้งในสมมติบัญญัติ และปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริงโดยปรมาตม ในการกำหนดพิจารณารู้รูป นาม ชันธ ๕ อันปรากฏอยู่ในขันธ ๕ ซึ่งเป็นหนทางให้ผู้ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือทางกาย เวทนา จิต และธรรม และสิ่งที่สำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติจะต้องรู้วิธีในการปรับอินทรีย์ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาตามสภาวะธรรม เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งและตามความเป็นจริง ซึ่งสภาวะธรรมตามที่ปรากฏ จนสามารถหยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของรูปนาม หรือขันธ ๕ ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เราเขา จนเกิดปัญญาญาณ สามารถกำจัดเสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัส ตัณหาอุปาทาน อันนำไปเกิดในภพใหม่ เป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ด้วยปฏิปทา คือ อริยมรรค อันเป็นเป้าหมายขั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา นี่คือนวทางแห่งการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๕/๓๔๐.

^{๔๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), **อริยวงศ์ปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**, (กรุงเทพฯ: ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๐.

^{๔๗} ที.อ. (ไทย) ๒/-/๓๒๖.

๓.๗ สรุป

สรุปรวมความว่า ในสติปัฏฐาน ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นกาย เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นเวทนา จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นจิต และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติที่เข้าไปตั้งมั่นโดยพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย เป็นหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จัดเป็นภาวนามยปัญญา สิ่งที่สำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติจะต้องรู้วิธีในการปรับอินทรีย์ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ตามสภาวะธรรม เพื่อให้เกิดความเห็นแจ้งและตามความเป็นจริง ซึ่งสภาวะธรรมตามที่ปรากฏ จนสามารถหยั่งรู้ถึงความเปลี่ยนแปลง แปรปรวนไปของรูปนาม หรือขั้น ๕ ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เราเขา จนเกิดปัญญาญาณ สามารถกำจัดเสียซึ่งอภิชฌาและโทมนัส ตัณหาอุปาทาน อันทำให้เกิดในภพใหม่ เป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ด้วยปฏิบัติ คือ อริยมรรค อันเป็นเป้าหมายขั้นสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา นี่คือนวาทแห่งการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม คือท่านทำอนิจจลักษณะให้เป็นธรรมา จิงบรรลฺ หรือทำทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นธรรมา จิงบรรลฺ ดังจะได้นำเสนอสู่หลักธรรมในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในวิสุทธิสูตรในบทต่อไป